

ПОЛИНОВИЙ МЕД
Євген МАЛАНЮК,
Олександр СЕМЕНЕНКО,
Кирило ЕМАНУЕЛЬ
ПОЕЗІЇ – СПОГАДИ – ЛИСТИ – СВІТЛИНИ

2-е видання

П 50   **Полиновий мед. Євген Маланюк, Олександр Семененко, Кирило Емануель** [Текст] : поезії — спогади — листи — світлини / [упоряд. О. В. Чуднов]. — [Вид. 2-е]. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. — 210 с. : іл. (сер. «Єлисаветградське коло»). 300 пр.
ISBN 978-966-189-086-1 (серія)
ISBN 978-966-189-090-8

Рецензенти серії:

Клочек Г.Д., доктор філологічних наук, професор, член
Спілки письменників України;

Радул В.В., завідувачий кафедрою педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка, доктор педагогічних наук, професор.

Є. Маланюк, О. Семененко, К. Емануель — поет, правник, воїн. Три доли, три непересічні особистості на тлі історії ХХ століття та досягнень і падінь людини-творця. Їх єднала трагедія вигнанців з Рідної Землі, любов до свого народу, дієва пам'ять про минуле, шана до прадідів, дідів та батьків, віра в майбутнє України. Жив цим і дослідник нашої культури Леонід Васильович Куценко (1953–2006) — збирав по світах архіви наших земляків, повертав Батьківщині її кращих синів. Відлунням буття поряд із нами його небайдужого серця і є ця книга.

**Пам'яті
Леоніда Куценка**

Фрагмент карти
Херсонської губернії.
Середина XIX ст.

Колаж Андрія Надеждіна
для книги Л. Куценка
«Dopius Маланюк:
тло і постать».
Кіровоград, 2001

Плакат роботи Олександра Босого

ЄВГЕН МАЛАНЮК - 95 РОКІВ ДНІ ПАМ'ЯТІ ПОЕТА

Проводяться з 2 лютого по 2 березня 1992 року.

- 18.п. Є.Маланюк - Боян степової Еллади.
16⁰⁰ Л.В. Куценко.
- 20.п. Твоя далека пісня, як хорал./Є.Маланюк/.
16⁰⁰ Пісні Єлисаветградщини у виконанні
фольклорного гурту під орудою Н.Керімової.
- 22.п. Євген Маланюк і Дмитро Донцов, або сила
16⁰⁰ Національної Ідеї. В.Є.Панченко.
- 24.п. Україна в творчості Євгена Маланюка.
16⁰⁰ С.Г.Бараваш.
- 25.п. *Я пишу на страницах, которые можно выдрать
16⁰⁰ Если не из телефонной книги, то хоть из памяти.*
Зустріч з поетом Валерієм Сідніним.
- 26.п. Євген Маланюк як історик української
16⁰⁰ культури. Ф.О.Шепель.
- 27.п. Військові формування УНР.
16⁰⁰ Г.Й.Коган.
- 28.п. Хор Юрія Любєвича.
16⁰⁰ Концерт з номерів літургії Костальського
і всеношної Чеснокова.
- 2ш. Євген Маланюк - критик більшовизму.
16⁰⁰ О.В.Чуднов.

Все відбудеться за адресою:
обласна наукова бібліотека ім. Н.К.Крупської,
відділ краєзнавства та рідкісної книги.

Вхід безкоштовний.

Євген Маланюк БІОГРАФІЯ

Зі збірки «СТИЛЕТ і СТИЛОС». — Подєбради, 1925.

1

Завжди напружено, бо завжди — проти течій,
Завжди заслуханий: музика, самота.
Так без шляху, без батька, без предтечі.
Так — навпростець — де спалює мета.

Все чути. Всім палать. Єдиним болем бути,
Тим криком, що горить в кривавім стиску уст,
І знать, що випало — загаснути забудим,
І спомином кінця — кісток народних хруст.

2

Так вийшовши з глухого степу,
З зітхань страждальної землі,
Вирізблюю німий життєпис
На дикім камені столить.

Так конструюю вічний образ
На сірім цоколі часу,
І мудрість протина, як кобра,
Гадючим зоренням красу.

І розраховує, й шепоче,
І виміряє кожен крок,
Лиш електрично колять очі
Крізь все мереживо морок.

Заплутуюсь густіш і гірше
Під діамантовий гіпноз,
І тільки бачу — камні, вірші,
І тільки чую — гул погроз.

І все боюсь: скінчиться термін,
А я не скінчу завдання
І попливу один, без керми,
У тьму вмираючого дня.

3

Мушу вишити келих докраю —
Полиновий мед самоти,
Так нещадно, так яро згораю, —
Чи ж побачиш, почувеш ти?

Недорізаним звірем — вітер
Прориває в страшний простор.
(Там жито — надовго збите,
Там чорним повітрям — мор).

А я мушу незморено — просто —
Смолоскипом Тобі Одній,
Я — кривавих шляхів апостол —
В голубі невичірні дні.

1924.

ІСХОД

Зі збірки «Гербарій». — Гамбург, 1926.

Не забути тих днів ніколи:
Залишали останній шмат.
Гуркотіли й лякались кола
Під утомлений грім гармат.

Налітали зловісні птахи,
Доганяли сумний похід,
А потяг ридав: На Захід... На Захід... На Захід...
І услід — реготався Схід.

Роззявляв закривавлену пащу.
П'яний подих нудив, як смерть.
Де ж знайти нам за тебе кращу
Серцем, повним Тобою вщертъ?

1920.

З «ЄВАНГЕЛІЇ ПІЛЬ»

Знову біблія літа розкрила
Сторінки заколосених піль
Легкий вітер напружує крила
Гнати леготом золото хвиль.

Все забув: мої смутки і скрути,
Мої грішні, бездушні слова, —
Тут, на царині, Книгою Рути
Розгортаються справжні жнива.

Про святий пророкуючи голос,
Про Месію над морем пшениць,
Тут дзвенить обітницею колос,
Під косою схиляючись ниць.

Можна смерть лише смертю здолати,
Тільки в цім таємниці буття.
І зерно мусить вмерти, щоб дати
В життєдавчому житі — Життя.

Сонця співом дзвенять гострі коси,
Сонця спів в стиглім золоті нив,
І шумлять під косою покоси,
І в'язальниць доноситься спів.

1923.

ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ

Кожен день тут проходить пустельний і легкий.
А Ти — там, за горами й ярами горюш.
Не допоможуть ні подорожі далекі,
Ні чужа далечінь, ні весна, ні Париж.

Заспокоїти серце? Та чим же? Та як же? —
Научи мене кров'ю Твоїх молитов!
Не допоможе ніхто. І не буде інакше,
І з сльозами моїми змішаю питво.

Що мені телефони, версалі, експреси?
Нащо грім Аргентин? Чудеса Ніягар? —
Сниться синя Синюха і верби над плесом,
Вольний вітер Херсонщини, вітер-дудар.

Сниться гомін дубів прадідівських та річка,
Бідна хата та тепла долоня сестри...
Тільки б рідного поля зворушлива стрічка!
Тільки б сіра солома прабатьківських стріх!

1923.

*У степу під Новоархангельськом. Вересень 2009 року.
Фото Олександра Коломїнова*

«Цвітіння» і «Вікно у Всесвіт».
Фото Олександра Коломінова. 2009 рік

ВІЧНЕ

Зі збірки «Перстень Полікрата». — Львів, 1939.

1

Досі сниться метелиця маю,
Завірюха херсонських вишень,
Золоті її очі впивають
Степовий необмежений день,

Що зростає у небо, у вічність...
Плине вітер крізь села, сади,
Золоті її очі й ритмічні
Сині хвилі річної води.

2

Як забути? Яка ж гадюка
З серця вижерти спогад могла б:
Зір — пекучий, як мука й розлука.
Мову — мед тих пахучих силаб.

В прибережне нагріте каміння
Б'ється з плюскотом зимна вода,
Незабутньо-співуча і синя,
Несмертельна й повік молода.

І на тлі її — тіло дівоче,
Заціловане сонцем... Верни!
Поверни золоті її очі,
Сині хвилі і вітер весни.

А сад вирує в хуртовині цвіту,
 Бушує біла буря пелюстків.
 Крізь чари весняного ненаситу,
 Мов полум'я блакитне, лине спів.

То вже вертаєшся з Синюхи. Плине
 Знайомий голос. Плине і пече...
 Повік, повік не згасне й не згине
 Той сніг вишень, те золото очей.

21.2.1934.

ДУМИ

Зі збірки «Остання весна». — Нью-Йорк, 1959.

І зламалось. І вже ні зростити, ні склеїть.
 Дні проходять, як риби на темному дні.
 Прямокутник блакиті в проваллі Бродвею.
 Хвилі каменю й криці. Безсонні вогні.

Мертвий ідол машини явив підлюдину —
 Суміш робота й мавпи, механіки й зла.
 Як навчитися маєш — забути Єдину?
 Розрубити тугу пуповину вузла?

Шкутильгатимуть роки — слизьгава дорога.
 Гуркотітиме вибухом проклятий вік.
 Будеш бачити, як — без Природи і Бога —
 Повертатиме в прах Чоловік.

21.8.1954.

*«Де ж Орфей?».
«Човен в тихій воді». Фото О. Коломінова. Вересень 2009 року*

«Берег Синюхи». Фото О. Коломінова. 16 вересня 2009 року

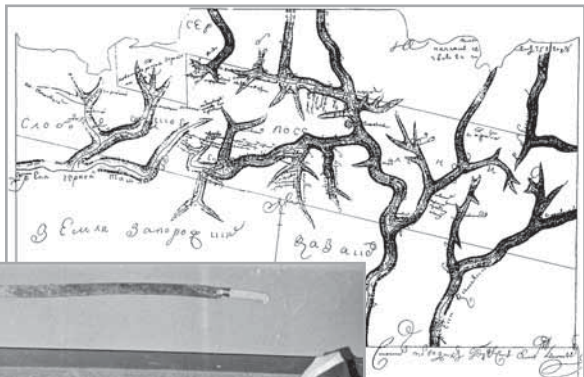
ВІЙНА

Поза збірками

А що таке війна?
Смерть і безсмертя разом.
1920.

Купив цей час фальшивою ціною:
Ісходом, втечею, роками болю й зла.
А треба було впасти серед бою
На тій землі, де молодість цвіла.
А треба було вдряпатись кігтями
Закляклих рук в той криворідний ґрунт,
Зерном лишитись — хай би в вовчій ямі, -
Щоб вирости з землі і гнів, і бунт.

28.3.1966.

*Від фортеці святої
Елисавети*

Олександр Семененко

**Є УКРАЇНСЬКІ МІСТА
ГЕОМЕТРИЧНИХ ЛІНІЙ...**

Розділи з книги «Харків, Харків...»

Є українські міста геометричних ліній, їх небагато. Будували їх за плянами люди петербурзької імперії: Одесу, Миколаїв, Катеринослав.

Навіть мій Єлисаветград виростав за пляном як передмістя при кріпості св. Єлисавети і головна магістрала звалася Велика Перспективна вулиця.

Перерізала вона все місто від кріпости на одному кінці до водонапірної башти на другому.

Чується в цій елисаветградській Перспективній вулиці українського степового півдня — відгомін, далекий до невпізнання і заглушений, іншої перспективи — Невської, — тієї величної в Санкт-Петербурзі. То звідти доходили до нас пляни, коли петербурзька імперія відсувала дедалі турецьку імперію.

Харків не має перспективних вулиць, може навіть не має головної вулиці. Були колись прозаїчні дороги — Сумська, Московська, Катеринославська. Місили колись болото на цих дорогах вози і брички, тепер брук і тротуари, а назви ті самі — прості, без патосу.

Нова влада 1920 року, звичайно, прагнула змінити життя, але зробити це не так просто. Змінити назви вулиць легше. До того ж хотілося зробити перші роки

своєї влади героїчними, легендарними. Нашкрябувано з недавніх подій мало відомі для нас імена і перейменовувано вулиці. Було якесь несамовите бажання все назвати на новий кшталт. Жорстокий наступ був, звичайно, на святих і на церкву. Благовіщення, Вознесення, Мироносиці мусіли дати місце Карлу Марксу, Дзержинському і навіть Фейербаху.

Добре, що хоч не почали нового літочислення, як це зробили французи понад сто років перед нами. Ми залишилися зі старими календарними назвами, без фпівіялів, термідорів, що їх хотіли накинути французам нетерплячі Робесп'єри. Літочислення залишилося старе, хоч дехто пробував урочисто починати добу від Октября.

Вуличні нові назви все-таки не приймалися і в Харкові я ходив іще старорежимними вулицями. Звалася площа іменем якогось Руднева, але всі казали Скобелевська, написано вулиця Яковлева (хто він?), а казали Михайлівська. Вулиця Ганни ще була Царицинською і ніхто не знав, хто це Ганна. Всі ці Урицькі, Володарські, що вдиралися на вулиці наших міст, пробували закріпитися на табличках, але населення спокійно ігнорувало їх. Навіть Карла Лібкнехта і Розу Люксембург ігнорувало і в щоденному житті далі існувала та сама старорежимна Сумська вулиця і та сама Павлівська площа.

Коли давали нові імена і були це імена вже неживих героїв, то виходило ще сяк-так.

З живими був клопіт. Наш степовий Єлисаветград дістав назву Зінов'євська: на честь голови Комінтерну і близької до Леніна людини. Зінов'єв, що його мої старші земляки пам'ятали, коли він ще звався Гріша Радомисьський і працював у мануфактурній торгівлі Кулаковського, там таки в Єлисаветграді. Ну й поспішили революційні ентузіясти. Але скоренько, як Гріша вскочив

у неласку, вони, не червоніючи ні трошки, зробили знову Єлисаветград. Коли найшовся через якийсь час інший кандидат на вічність, перейменували місто на Кіровоград.

Не минула б революційна сверблячка наших географічних назв, коли б вожді сиділи довго, до самої смерти в Політбюрі. Був би, мабуть, не Київ, а Кагановичево. Родився ж Каганович на Київщині. Був же Хрещатик уже довгий час вулицею Воровського. Зробили б з Харкова Постишево. Хто знає?

Людина нашої землі завжди з легким презирством ставилась до самозвеличування. Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться — так кажуть наші тверезі люди. Хвалькуваті зміни назв криють за собою стільки кривавої хлестаковщини двадцятого століття. Проте пересічна людина знає їм ціну.

У п'ятидесятих роках, коли ще американські громадяни з недавніх українських діпів не літали на рідні землі, подорожувала там одна відома американська леді. Я розпитував її про Харків. Приїхала вона до Харкова з Москви і був з нею співробітник американського посольства, який говорив по-російськи. Діждалися біля вокзалу таксі і поїхали по місту. Заінтересувалися американці, як називається площа, як називається вулиця. А харківський шофер на їхню цікавість:

— Чорт їх знає, як вони тепер називаються. Вони перестріляли один одного і все змінюють назви.

Здається, мій харківський шофер таксі ухопив патетику і велич імен нашої доби.

M. Stebulevich
30/x/1928
1878-30/x/1928

АРТІЛЬНИЙ БАТЬКО

Зрідка з'являвся в Харкові М. В. Левитський. Такий зостався, яким я його знав довгі роки. Апостольська лисина, що починається з лоба, збільшує і освітлює лице. Козацькі сиві вуса, з підвусниками, лагідні очі. До людей любить звертатися дружньо: «голубчику», м'яким, трохи приглушеним голосом. Взимку в сірій смушевій шапці, а влітку в брилі з м'якої панамської соломки.

У Єлисаветі мого юнацтва він був — присяжний повірений Левитський, але більше знали його як Артільного Батька Левитського. Популярність його була не тільки всеукраїнська, а й всеросійська. Були навіть цигарки з його портретом, продавали їх по всій російській імперії.

Родився він у сім'ї священика, скінчив Харківський Університет. Став широко відомий, коли в 1890-их роках організував сільсько-господарські артїлі. Село Федвар, недалеко Єлисавету, найбільше зв'язують з цим періодом його діяльності. На Левитському були дуже помітні впливи Київської Старої Громади. Висока її ідейність поєднувалася в нього з активністю в галузі економіки.

Справа сільськогосподарських артільей далеко не пішла. Микола Васильович продовжував жити кооперативною роботою в інших галузях. Невтомний, непосидючий, всюдисущий, і перед революцією завжди в русі, то в Петербурзі, то в Києві. На короткий час бував і в Єлисаветі.

Як проїхати всю Пермську вулицю, коли вона вже переходить у Бобринецьке шосе, на горі праворуч є Кавказька вулиця. Там був у Левитського будинок, садиба спу-скалася до Бобринецького шосе. Гімназистом я на санчатах злітав тією кручею, досі чую холодний радісний сніг на обличчі, морозне повітря і п'ятнадцять років життя.

Будинок був небагатий, меблі старі, якось недомовите, бо сім'ї у Левитського не було. Його мішаний шлюб з шовіністичною московкою не дав щастя і ми пам'ятали Миколу Васильовича завжди самотнім.

В революційні роки його своєрідну постать можна було бачити на всіх майже з'їздах. Його присутність у тодішньому житті я б не оцінював політичними мірилами. Здається, він був українським соціалістом-революціонером. Справа не в тому, яка тоді була політична термінологія. Левитський був уже майже символом народолюбного, ідеалістичного, чесного світу.

Називали ми його батьком, якось просто і по-сімейному. Тоді було це зрозуміло. Шевченко був для нас Батько Тарас. До Котляревського Шевченко звертався: «Будеш, батьку, панувати».

Грушевський був батько Грушевський. Єрархія людських відносин будувалася більше на родинних, а не на чиновницьких зразках. І у відродженій церкві архиєреям почали казати: всечесний отче. В той час було б не до речі сказати — Ваше Високопреосвященство. Це одгонило б Табеллю о Рангах Петра Першого, Правительствующим Синодом і звучало б нам тоді подібно до генеральського

— Ваше Високопревосходительство. Отже в нашій пам'яті зостається — Батько Левитський.

В 1917 році Левитський уже наближався до 60 років (народжений 1859 р.). Двадцять років перед тим він викликав захоплення своїми кооперативними плянами. У великих російських щоденниках про нього писали: «Навіть Маркс від щирого серця оплесками вітав би ці заходи».

В. І. Ленін накидався на Левитського зі своїх позицій.

Ленінові дуже не подобалося те, що Левитський планував навіть забезпечування життя селян.

Тепер в Українській Радянській Енциклопедії Левитського називають ліберальним народником, але не пишуть про те, що й досі селянин не має нічого того, що пропонував артільний батько у 1897 році.

Возив з собою Левитський в 1917 році книжечки і роздавав їх. Це були малюсенькі книжечки, десятко-два сторінок, його власні твори, патріотичні поеми, здебільшого історичного змісту, короткі рядки, до крайности прості рими. Пам'ятаю назву однієї з них «Туга України». Друковано їх у Єлисаветі в маленькій друкарні Пікуса брудним, витертим шрифтом. Таким шрифтом Пікус друкував афішки, оголошення про половину жінки — половину риби, про музей воскових фігур і інші атракціони провінції.

Не одну таку поему надрукував Пікус і не одну сотню роздав їх по Україні Левитський. Не було то поетичне свербіння в старого кооператора і не бажав собі він літературної слави. Думаю, що більше прагнув заповнити прогалину в нашій пропаганді, яка таки шкутильгала. Ніхто не скаже, скільки уяви розгойдали його прості наївні віршики в ті гарячі часи, коли Київ не встигав упоратися

з незвичайними вимогами. І не всує писав їх старий народник.

Пізнє літо 1917 р. Херсонський губерніяльний з'їзд. Приїхали і ми, демократичні українці з Єлисавету. Мандатна Комісія в забрудненому вчорашньому губернаторському палаці не хоче визнати нашого мандата — від Українського Робітничого Клубу. Кажуть нам — це ж не політична партія, не стандартна організація. Нарешті визнають. З'їзд відкриває Комісар Петроградського Тимчасового Уряду Юренев в якомусь дерев'яному літньому театрі. Багато селян. До Президії, звичайно, обирають і Миколу Васильовича.

Українські позиції не дуже міцні. Уже під час з'їзду в одному автомобілі з Одеси приїздять Всеволод Голубович, есер, і Володимир М. Чехівський, есдек. Пам'ятаю запрошений сірим пилом чорний капелюх Чехівського, після подорожі у відкритому автомобілі. Засідаємо з ними ми всі, есери і есдеки разом, в херсонській Просвіті.

Вчорашня їдальня чи зала з акуратними меблями якоїсь скромної родини дає притулок всім разом — есдекам і есерам, Голубович і Чехівський тут не для партійної роботи, а щоб зміцнити загальні українські позиції.

Серед інших заходів рішили провести національну демонстрацію — внести до залі український національний прапор. Вносимо, ставимо на сцені поруч червоного, що вже стояв там. Співаємо «Ще не вмерла Україна».

Селяни плещуть в долоні. Левитський вітає прапор. Хоч він і не промовець для таких okazji, не вистачає виразности і стилю 1917 року, проте все йде гаразд. Лько Гаврилюк, український есер, в уніформі воєнного чиновника, не офіцер, але з претенсіями на військовість, доводить з'їздові, що він також син селянина, як і вони. Делегати і йому сплескують. Трохи проясніло.

Але раптом просить слова товариш Феофілактов. Високий, білявий, атлетична фігура. Голос мітинговий, партійність — російський есер, говорить по-російському чисто.

На цьому з'їзді української губернії Феофілактов показував усі досконалі прийоми промовця тих часів. Ми не мали таких горлохватів, наш репертуар був м'якший, ліричніший.

— Це добра річ, — казав він про український прапор. — Але є більша святиня, є червоний прапор, на ньому кров трудящих. Це прапор рідний трудящим усього світу. Під червоним прапором йшли і страждали найкращі борці за щастя народу. — Тут і без того могутній голосовий апарат нашого промовця дужчає, він бере високі ноти, він уже не говорить, він сурмить про Марусю Спірідонову [Російська терористка, була дуже відома в зв'язку з тим, що царські жандарми, допитуючи її, гасили цигарки в неї на грудях.], тодішню героїню російських есерів, про братерство всіх трудящих, і все показує на червоний прапор, і все підносить до небес російську революцію, і все обіцяє землю і волю, і знову про Марусю Спірідонову. А наші селяни так само захоплено плещуть Феофілактову, як плескали перед тим українському прапорові.

І здавалося мені, молодому, що Феофілактови далі цього літнього театру не підуть. Навколо ще був, хоч і розворушений, але ще старий Херсон, тільки без губернатора і без поліції. Не замітано і насмічено в колишньому будинку губернатора, але місто ще чисте, ще на пристані гори великих темних кавунів «туманів». Ще після засідань ми сидимо в нічному трахтирі, де багато візників, і перед нами стоїть «пара чай», всеросійський чайний ритуал: великий білий круглий чайник і з ним менший, і цукор, і цитрина. Ще можна посидіти в кафе на головній вулиці. Після з'їзду

поїдуть селяни додому ще спокійними шляхами Херсонщини. Проголосували резолюції про землю, про Установчі Збори, а вдома чекають, непевність.

Уже тривожно свистять паротяги сімнадцятого року і все швидко міняється.

Сунуть з півночі хвилі максималізму.

Скоро приходить 1918 рік. Надійні гасла посилає народам Москва, а сам Ленін обіцяє «самоопределение вплоть до отделения».

Київ пережив уже дуже тяжкі часи на початку року. Муравйов з Дарниці наказав бити по Києву, як він казав: «по попам, по церквам, по монастирям». Згорів будинок Грушевського, Червона Гвардія захопила місто, убивали на вулицях людей, якщо находили посвідку написану українською мовою. Це був перший український погром.

Я зустрів Левитського в березні 1918 р. в Києві за Центральної Ради.

Чоломкаємося. Якесь ніби чуже лице і поцілунок ключий. Невже це Батько Левитський? Де вуса? Не може бути!

— Що це, Миколо Васильовичу? Якже це?

— Так, так, голубчику. Довелося поголитися. Самоопределение, голубчику, самоопределение вплоть до отделения... усов.

— Розумію. Убили б тебе, батьку, за вуса, як убивали інших за портрет Шевченка.

За советської влади доживав Левитський непомітно свого віку. Ліберальне минуле давало йому тоді право на тихе життя. Це був час, коли влада ніби думала словами Пушкінського розбійника:

*Мне жалко резать старика,
На беззащитные седины
Не подымается рука.*

Батько Левитський помер у Києві в грудні 1936 року своєю смертю.

Своєю смертю, бо не переступив порога 1937 року. Невідомо, як би склалася його доля, бо в тому тридцять сьомому році старість уже не могла оборонити.

Тоді й старого кобзаря Івана Кучугуру — Кучеренка не пожаліли.

МІЙ УЧИТЕЛЬ ІСТОРІЇ

Вколишньому Комерційному Інституті, перейменованому на Комуністичний Університет ім. Артема, в 1922 році в читальні можна було дістати закордонні видання і я ходив туди. Часи були ще ліберальні. Зустрів там Миколу Терентійовича Улезка, він викладав у новому Ком. Університеті.

Улезко був моїм учителем історії, він з'явився в Єлисаветградській гімназії перед першою війною. Округла, негуста, чорнява борода, якась кошлата з початком сивини і дуже розумні, повні життя очі. Гострі рухи задовгих рук; він мав дефект спинного хребта, руки й ноги були непропорційні.

Іронічний і дотепний, він називав «преторіанцями» дежурних у класі, що стояли біля чорної дошки. Ми ж, уражені незвичайною постаттю нового історика, позаочі прозвали його «ахеєць» [Ахейці — назва грецького племені у Гомера.] — зв'язали його з Грецією.

Формений сюртук, хоч і незаношений, завжди в крейді, бо він любив писати на дошці дати і схеми. Проте він не був мундирний учитель.

Перед гімназистами сьомої і восьмої класи наш «ахеєць» читав замість звичайного «урока» напів-університетські лекції. І за часів реакційного міністра освіти Л. А. Кассо ми, гімназисти, поза всякою програмою,

слухали, як докладно і з любов'ю Улезко говорив нам про війни Хмельницького і писав на дошці назви великих битв, цифри реєстрів козацьких, етапи великої козацької війни.

Коли настала революція, М. Т. Улезко в залі Дворянського зібрання читав лекції про французьку революцію. У нього був готовий переклад на українську мову першої частини «Фавста» Й. В. Гете — наш учитель-історик учився в Гайдельберзькому Університеті і любив літературу. У двадцятих роках, уже в Харкові цей переклад був надрукований.

Українська провінція порожніла. Багатьом не знайшлося звичної роботи. Де міг прикласти свої знання Улезко у провінційному советському Єлисаветграді, коли змінилася до кореня система освіти, змінилися люди?

В той час запустіння нашої провінції росли нові адміністративні центри — Москва, Харків.

Улезко був серед перших, що покинули провінцію.

Українці дуже поволі залишали сталі місця і дуже поволі приймали нову владу.

ТАМ, ДЕ БУЛА ЮНІСТЬ...

*Там, де літо
Ще все триває пахощами липня
І квітне не вечірній день дитинства.*

Євген Маланюк

Є такі речі — ніби воно й дрібниця й некоштовне, а ти все виймаєш його з шухляди, все дивишся і не хочеш одвести очей. Чому? Бо колись його торкалася рука дорогої тобі людини.

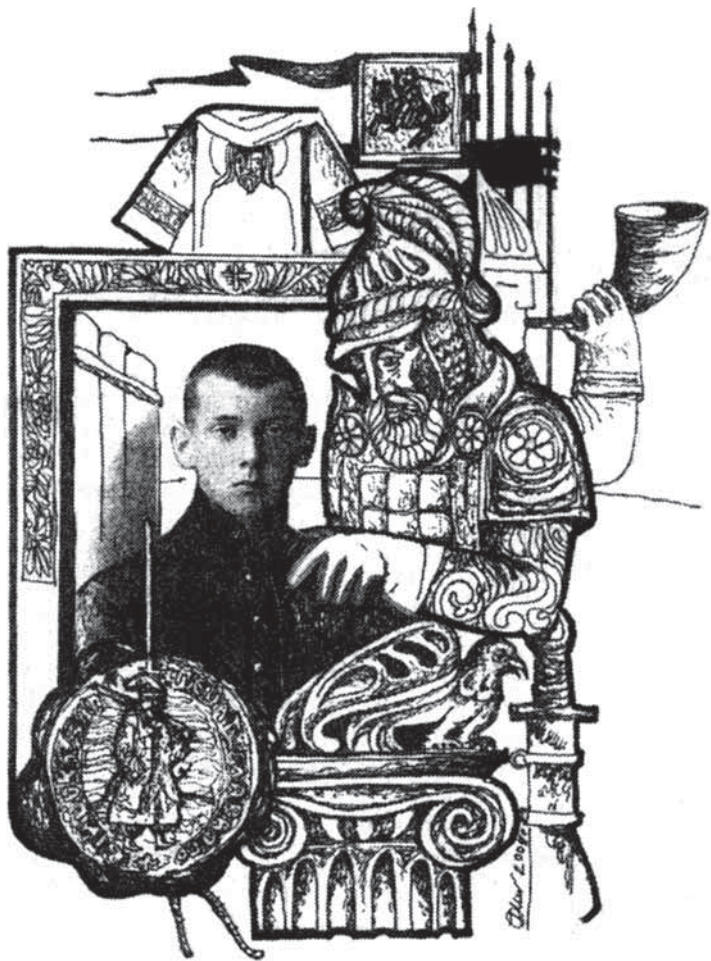
Є й місця, імена, події — якомсь особливо близькі й дорогі нам. Рука нашої молодости торкалася їх.

Велика їхня влада над нами. Старий альхімік доктор Фавст знав ту владу і гостро відчував їх наближення: «Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten». Потужною навалюю ішли вони на старого і гострий зойк виривається в нього: «Gib meine Jugend mir zurück».

У людини з такою біографією, як у Маланюка, це благання: «Верни мені мою молодість» мало переплітатися з не менш драматичним: «Батьківщину мені верни!»

Були у нас з Євгеном спільні шухляди, звідки ми витягали сотні імен, десятки місцевостей і тисячі подробиць.

Колаж для книги Л. Куценка «Домініс Маланюк: тло і постать». –
Кіровоград, 2001. Художник А. Надеждін

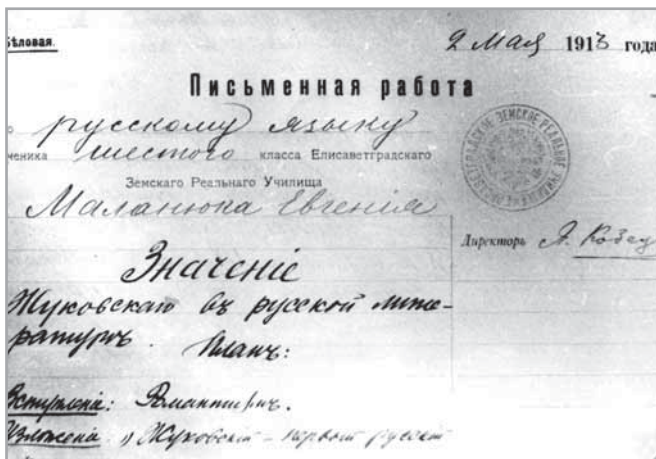

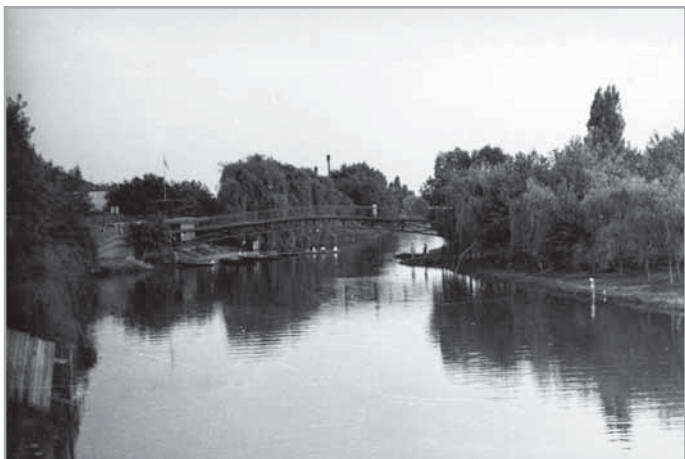
Вчителі та учні Єлисаветградської реальної школи. 1914 рік

Елисаветград – Бикова. Біля садиби І.К. Карпенка-Карого.
Художник Микола Добролежа

Титул творчої роботи поета за 6-й клас реального училища

*Річка Інгул та фортечні гармати. 50-ті рр. XX ст.
Фото із колекції Ю. Тютюшкіна*

Марко Кропивницький

Особливо останні роки просто пірнали в ту чудову річку нашої спільної пам'яті. У мене на Брукліні, над будинком, траса реактивних літаків, вони гудуть, а ми все порпаємося в своїх шухлядах. Марія Романівна, моя дружина, вже просить до столу, а ми все з'ясовуємо, хто жив у тому будинку, знаєте там, на розі Перспективної вулиці, в Єлисаветі.

Ці мандрівки для Євгена були живущою водою. Такий був чоловік. Та й не читавши його творів, досить було глянути на ці широкі плечі, військову статуру, слов'янські риси — ні, до асиміляції цей матеріал не надається, занадто вріс у свою землю.

Щоб відчутти своєрідність людини, не досить звичайних біографічних дат. Хочеться ковтнути повітря, яким людина дихала, хочеться очима вхопити фарби неба і землі, як вона їх бачила.

*Для Маланюка то чорноморський наш степ.
Там свист херсонського простору,
Там вітер з кришталевих хвиль.*

Рильський відчував «степів могутній запах і кобця з перепілкою у лапах», коли писав про чумаків.

Акварелею або пастелею наш гарячий степ не так легко віддати. Може, краще олійними фарбами. Сергій Васильківський умів показати гаряче сухе повітря, випалену сонцем землю. Фарби не яскраві. Далечинь не ясна. І десь там, за нею, майбутній поет якимось десятим почуттям міг уловити подих середземноморських культур, а ближче до своєї доби, може, тупотіння страшної великої орди.

У цю саму степову далечінь задивлявся недалеко від наших околиць один учитель гімназії. Гімназія була в Златополі; восени і весною — болото, глибини якого і Гоголь не в силі описати. Залізниця? Яка там залізниця! Зі світом зв'язує балагула, якісь неможливі шкапи, візник зі сторінок Шолом-Алейхема. А учитель дивився в степ, і щось угледів, і потім показав нам красу середземноморських культур. Учитель забутої гімназії в степу звався Микола Зеров.

І недалеко, у великому селі Глодосах, росли завзяті хлопці. В революційні роки вони перші зформують військові загони. Серед них міцний і завзятий Фотій Мелешко.

Яка ж земля викохала Маланюка?

Це той край колишніх вольностей Війська Запорозького, де він впритул підходить до Київщини. На одному боці Синюхи Херсонщина — Архангород, офіційно Ново-Архангельське, де родився Маланюк. Це західня межа степового простору над Чорним морем. Через річку вже містечко Торговиця — Київщина. Степовий край колишніх запорожців — хоч як це дивно — відрізняв себе чи то географічне, чи то психологічно від Київської землі. Дід Євгена називав людей з сусідньої Торговиці, з Київщини — «польщачками».

Історії тут багато, переважно давньої і не писаної. «За байраком байрак, а там степ та могила». Багато історії в цих могилах, ще не розкопаної.

В кінці 19 століття Херсонська губернія вже була виразно українською землею, хоча ще якихось сто років перед тим на одібраних у запорожців землях петербурзька імперія поселила різних людей. Сюди навезено сербів, хорватів, болгар, греків, волохів. Але освоїли цей край, цей

вихід до Чорного моря українські переселенці. У назвах селищ ви чуєте, звідки прийшли ці люди. Ново-Українка, Ново-Миргород, Ново-Полтавка. І, вже затоплені українським морем, нагадують про татар, про Орду інші назви: Ташлик, Аджамка, Сугаклей.

Були ще в цьому українському морі острівці хліборобів-поселенців німецьких, московських і єврейських. З ними жили по-сусідському, але не змішувалися; психологічні і національні межі існували спокійно і природно.

Кажуть, що в розвитку цієї Степової України було багато подібного до Північної Америки. Кріпаччина була тут недовго, край новий, заселили його люди, що шукали волі. На цій землі колись були запорозькі паланки, зимовники — господарська база, що давала збіжжя і худобу для Січі. Поруч селянських господарств були великі маєтки. Це не були магнати старих українських земель, поляків було мало. Землі колишніх офіцерів попереходили вже в інші руки, навіть не дворянські.

Тут були і «военные поселения», петербурзький витвір, ідея Аракчеєва — військові колгоспи. Через кілька десятків років після їхньої ліквідації не можна було знайти й сліду їхнього — ні в звичаях наших людей, ні в хліборобському господарюванні.

У Ново-Архангельському в масивних кам'яних будівлях колишніх військових поселень нові люди робили нове діло. Тут батько Євгена Филімон Маланюк організував добрі театральні виставки, а напередодні революції був ініціатором відкриття гімназії.

Филімон Маланюк був активним сільським інтелігентом того часу. Важко втиснути людину такого стилю в теперішні стандарти, коли середня і вища освіта

надзвичайно поширилися скрізь, їх було чимало тоді, таких інтелігентів без університетських і навіть гімназичних дипломів. Самоосвітою вони поширювали свої духовні горизонти далеко за межі своїх провінціальних міст і містечок. На їхніх полицях добрі стояли книги, дбайливо зібрані. Це серед батькових книжок юнак Євген знайшов празьке видання Кобзаря і навіть переклад книги де-Кюстіна про Росію часів Миколи I, твір, де чужоземець цей аж ніяк не пошанував велику імперію.

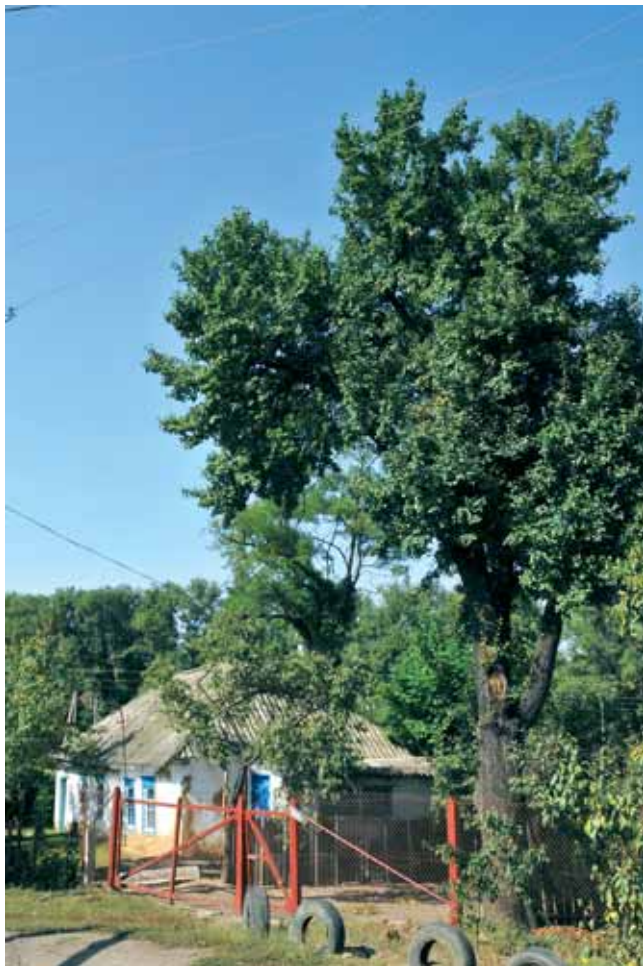
Батько Євгена — людина мало практична в справах матеріальних — був гарячий і завзятий у тому, що тепер називаємо культурно-освітньою роботою. Він дописував до різних газет. Я пам'ятаю його дописи в місцевій ліберальній газеті «Голос Юга», яку видавав ліберал поміщик Д.С. Горшков. Ці дописи з Ново-Архангельського були підписані Ем-Юк. Тонкі риси його обличчя були пошкоджені слідами віспи. Я помітив, що здебільшого цей дефект не впливає на оптимізм і життєву напругу пошкоджених. До речі, згадую академіка Михайла Єлисейовича Слабченка, цього блискучого і вулканічного одесита. Він був дуже, дуже рябий. Але яке радісне й одверте сприймання життя і людей. Так само і батько Маланюк був невгамовний, непосидючий, відкритий для людей і радісний.

Матір Євгенову, її фізичний образ застує нам Маланюків «липень», де він просто, як син, як осиротілий юнак, розказав нам про смерть матері в гарячий літній день. Може, хай вона так і зостанеться в нашій пам'яті — мати-страдниця, квола жінка під тягарем тілесних болів, що відійшла з цього світу тоді, коли природа була в розцвіті літньої плодючості, а син тільки набирався сил для далекої, плодючої життєвої дороги.

Мені Євген якось писав: «І от бачу батьків... бачу маму мою, передчасно зігнуту, з обличчям святої, сухітницю...»

*«Стежка додому».
Фото О. Коломінова. Вересень 2009 року*

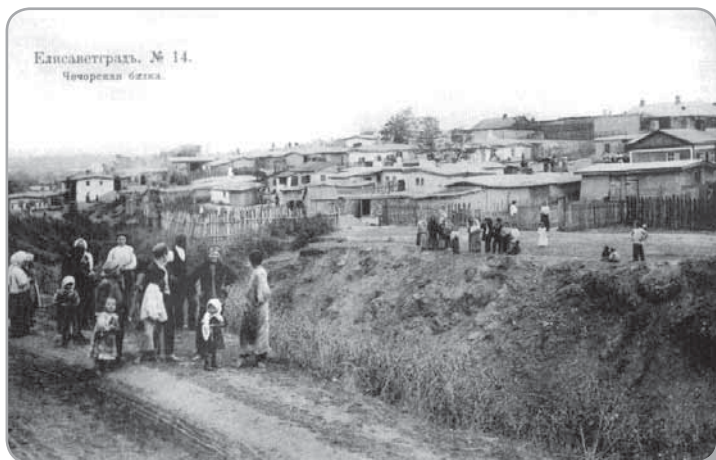
*Тут була садиба Маланюків.
Фото О. Коломінова. Новоархангельськ, 16 вересня 2009 року*

Єлисаветградська класична чоловіча гімназія та Єлисаветградське земське реальне училище. Початок XX ст.

Вважаю дуже цінним шматком і мого власного (не тільки Євгенового) дитинства розмови, що їх я дитиною чув. Розмовляли між собою моя мати і Ганна Трохимівна Різниченко про Євгенову маму. Слів не пам'ятаю, пам'ятаю теплоту, симпатію жінок до жінки-матері, жінки-дружини. Не пересуди, не перемивання кісточок, а тиха, душевна ніби пісня в два голоси про інше жіноче життя, близьке, зрозуміле, і нелегке.

Минає дитинство, і час уже до школи.

Ранньої осені 1906 року батько привіз малого Євгена до Єлисавету, до реальної школи. Перед початком науки мої батьки і батьки Євгена одвели нас до близької Гречеської церкви (сто років тому заснували її греки, але тепер вже греків не було — розсмокталися), відслужили молебень і теплою вересневого ранку повели нас до науки. На обстрижених головах з'явилася форменна фуражка. На моїй синя з білим кантом і з гербом — серед срібних листочків ЕКГ — Єлисаветградська клясична гімназія. У Євгена, що тоді став реалістом Женею Маланюком, — жовтий кант і герб ЕЗРУ — Єлисаветградське земське реальне училище.

Для Євгена почалися вісім років життя і науки в Єлисаветі. Дев'ять місяців у році на «квартирі» столовником.

Жилося Євгенові скромно, але в родині. Думаю, що атмосфера родини, навіть чужої, більше давала для духовного росту, ніж казарми теперішніх гуртожитків або університетських кампусів. Якийсь час це була родина Різниченків.

Різниченки живуть у кінці Бикової вулиці. Далі місто вже втрачає свої контури, далі цегельня Бардаха, сад пивовара Лайера. Ще трохи на гору — і вже пахне степом. Тут прошу зупинитися. Тут Озерна Балка. Ви знаєте добре, що

нема степу без балок і без байраків. Але не тільки це. У цій Озерній Балці підростав молодший реалістик, якого ми не знали. Він був тоді малий. Його звали Юрій Яновський. Він теж набрався чогось на цій чорноморській землі.

Була ще одна «квартира» в Жені Маланюка. Теж на Биковій, зовсім близько Бикового цвинтаря, в родині його хрещеного батька-вчителя Кузнецова. Невеликий будинок, так званий «парадний хід», або вхідні двері з вулиці, малюсінька «передня», ну й обов'язкова «зала» (не українізуйте, так і вимовлялося — зала). Плетені спинки віденських гнутих стільців і диванчик, теж гнутий і плетений. Взимку тут не дуже тепло. Це на горі, а з Сугаклею вітер скажений, і дрова в Єлисаветі дорогі.

І в цій родині є діти. Живе тут за тюлевими фіранками і ходить до гімназії Галя Кузнецова, великі очі, кавказький профіль, хто з нас, юнаків, не думав про неї? Це були старомодні мрії, не сьогоднішній секс. Неясні почуття грядущих тілесних і душевних завірюх, на споді свідомости потяг, мовчазний і ще несміливий, до таємничого, могутнього вічно жіночого.

Кілька кроків від Кузнецових, на цвинтарі, скромному, майже бідному — могила рідної сестри Тобілевичів, артистки великого сценічного чару, що вмерла молодою, Садовської-Барілотті. На скромному пам'ятнику ім'я і один рядок «Не щебече соловейко».

Крім тихої Бикової, крім далекої піщаної Кушівки, цей Єлисавет-Єлисаветград мав у собі багато неповітового. Для 80 тисяч мешканців дві щоденних газети, десяток великих парових млинів, завод Ельворті з двома тисячами робітників, велику торгівлю — центр багатой округи.

Ну й тут, звичайно, напрошується наш плаксивий, заляжений графарет: зрусифіковане українське місто.

Справді — трохи чиновників, суд, адвокати, євреї-комерсанти, так би мовити, загальноросійське воно.

Але тут починається «але».

Це тут Ніщинський, учитель Духовного училища, вперше поставив свої «Вечорниці», і тоді в хорі співало багато юнкерів Єлисаветградського юнкерського училища, серед них і син Варфоломія Шевченка, приятеля Тарасового. Тут секретар повітової поліції Іван Тобілевич виріс на драматурга Карпенка-Карого. Тут вирости Кропивницький, Саксаганський, Садовський. Тут скінчив гімназію Винниченко. Тут після заслання жив і працював для людей лікар-чоловіколюбець Опанас Іванович Михалевич, член «Старої київської громади».

Маланюк не брав участі в аматорських українських виставах, він не носив вишиваної сорочки. За його часів у реальній школі не було таємних українських гуртків. Але була Україна. Вона була в традиціях українських родин. Навколо була природа, віковий хід якої так прекрасно відбивався в наших християнських святах.

Чорноморський степ підходив аж до центру цього міста, ступаючи владно через не знищені всеросійською нівеляцією околиці — Мотузянку, Балку, Забалку, Кузні, Закузнями, Чечору.

На кожному кроці, хоч ми і не помічали, виблискували прояви нашої вікової культури у психіці й щоденному побуті людей. Без організаційних форм діяла внутрішня сила яскравих людей. Оглядаючись на нашу молодість, ми вдячно згадуємо їх. Василь Іванович Харцієв, улюблений учень Потєбні був директором однієї з комерційних шкіл, людина глибокої культури. Федос Сафонович Козачинський, вихованець петербурзької Академії художеств, був учителем малювання і радив Євгенові вчитися малярства.

Талановита була з Козачинського людина, але родинні клопоти примусили осісти на провінції учителем.

Стоїть перед моїми очима реаліст Женя, вже тоді широкоплечий і високий. Форменна фуражка обов'язково прим'ята. Ну який же шануючий себе молодий чоловік носитиме фуражку з обручем усередині. Обруч виймається відразу, після купівлі. Книжки до школи не можна носити в ремінцях, навіть коли це груба Фізика Краєвича. Просто треба нести недбало в руці, а то й за пояс добре заткнути.

У той далекий час клубів для молоді не було. Проте можна було вийти на Дворцову вулицю. Після лекцій чомусь ніхто не поспішав додому, хібащо завзяті зубрила і холодні люди без серця. Після довгих вагань можна підійти до гімназистки і з виглядом досвідченого Дон Жуана провести її аж до хвіртки додому.

Та хто ж не був Дон Жуаном у шістнадцять років. Але лякатися не треба. Ось уривок з одного Євгенового листа до мене: «Я згадував про К... Його сестра була бліда і довгонога, себто цибата, але це не перешкаджало мені щоденно — через Ганю — передавати їй полум'яні любовні листи. Що значить літературна сверблячка! — бож цілком абстрактна. Ніколи не те що не поцілувалися, а й не доторкнулися навіть поглядами як слід. Це було якесь безуміє стерилізованого платонізму. Раз пише, пам'ятаю, під час іспитів, у неї біля ганку, ми їли з нею, зриваючи, черешні і, здається, обоє мліли...»

Ніби небагато. Але — Дворцова! Скільки в тому імені. Років тридцять перед нашою молодістю цією самою Дворцовою, так само заглядаючи в чийсь очі, гуляв гарний блакитноокий Фаня Тобілевич, згодом Опанас Саксаганський. Якийсь десяток років перед нами тою ж Дворцовою пливла гарна гімназистка Льоля Балановська, з фіялковими очима і мелодійним голосом, згодом

примадонна Київської опери і московського «Большого театра».

Ще добре місце для молодих був «Казьонний сад», його поетичні алеї, столітній дуб, потьомкінських часів дуб.

Коли ж настають канікули — на три гарячих літніх місяців додому, до Ново-Архангельського. Синюха, скелі, степ.

Приходить 1914 рік, війна, російська армія, фронт, українська армія, і в листопаді 1920 року той день, коли

Степ тремтів від залізного зойку війни.

Степ стогнав. Гомін лунко котився гонами.

Воскресали так тяжко пророчі сни,

І на Захід ридали вагони.

От і чужина. І на цій чужині творчо вибухає те, чим наснажила Євгена його Степова Україна, вся Україна, земля і люди, предки і сучасники.

А юність zostалася там, вдома. І от ми з вами наче пройшли тихою зеленою вуличкою. Ми побачили дерев'яні ворота і фіртку. Дзвоника нема, і ми постукали клямкою. Якийсь м'який жіночий голос сказав нам «Заходьте». І ми зайшли. Ми зайшли у наше минуле. Ми побули там. І з нами був такий високий юнак — реаліст Женья Маланюк.

ВОГНІ СЦЕНИ

Виборний: ... А що се таке театр, город чи містечко?

Петро: Ні, се не город і не містечко, а в городі вистроєний великий будинок, туди ввечері з'їжджаються пани і сходяться всякі люди, хто заплатити може, і дивляться на комедію...

Возний: Комедія, сиріч лицедійство.

І. Котляревський (1819 р.)

Кажуть, що театр потроху вмирає. Не думаю. Театральність є могутня стихія і просякає життя з давніх часів людства. Міняються форми, а театральність у житті зостанеться, широка й палітра — від релігійних процесій починаючи і аж до політичних кльовнів на іншому далекому кінці, — усе театр. Наполеон навіть казав, що найбільші актори не на сцені.

Тепер доба телевізії й радіо, а я ще належу до покоління театралів. Сцена, живі голоси ваблять мене більше, як екран.

Мій батько, як був молодим в Одесі, бачив великих італійців Томмазо Сальвіні, Ернесто Россі. Я з дитинства

Микола Садівський

Софія Тобілевич

Иван Карпенко-Карий (Тобілевич)

Льоля Балановська – примадонна Київської опери
і Большого театру в Москві

від нього чув ці імена. Це був відгомін великої слави далеких сцен, що долітав до дитини в українській провінції.

Молодість моєї мами, трудна, нерадісна молодість в Одесі була освітлена образами української сцени. Вони довго жили в її пам'яті, коли вона вже переїхала до Єлисавету. Тоді й актори були ще молоді і видно з усього, то була радісна доба розвитку. Мама любовно розповідала мені, дитині, про Затиркевич, Ліницьку, Саксаганського, Садовського.

Дитиною якихось сьоми років мене взяли до театру в Єлисаветі. Я мало розумів, але знаю, що то були «Пошилися в дурні» і грав Кропивницький. З гордістю включаю в свій формуляр театрала цей дитячий спогад про переповнений театр, особливу піднесеність в душній залі і що особливо запам'ятала дитина — надзвичайно м'які інтонації, таку велику простоту, таку природну мову Кропивницького. Потім вже дорослим я зрозумів, яка це тяжка річ — бути простим. Станіславський багато років, уже буди зрілим актором довго учився, поки навчився простоти. А мої старші земляки Тобілевичі і Кропивницький здається мали її природжену, як бувають природно поставлені голоси.

Я, певно, хворію на місцевий патріотизм. Але той куток доволі одноманітного степового краю, де я виріс, таки був багатий на театральні таланти. Біля цього Єлисаветграда і сусіднього «заштатного города» Бобринця вродило їх нівроку. Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський, Садовська-Барілотті — ціла сім'я, а там Кропивницький з племінниками Мар'яненком і Петляшенком, добре сопрано Петляш, чув її в Одеській опері, ще ліричне сопрано М. Коваленко — Марийський Театр в Петербурзі, велике драматичне сопрано Леоніда Балановська — «Боль-

шой» театр у Москві. Майбутній драматург Винниченко закінчив елісаветградську гімназію.

Менші фігури, але теж театральні — Онисим Зельманович Суслов (Резников) — симпатичний актор та імпресаріо. Був іще з дружиною, вродливою артисткою Атаманською актор та імпресаріо Колесниченко. Після сезону театральних мандрів по провінції він жив у власному скромному цегляному будинку навпроти нашої гімназії. Розповідали, що в поїзді до Харкова, після гастролів у трупі Колесниченка Кропивницький сварився з Колесниченком в справі розрахунків і, будиши скупенький, вмер від розриву серця. Допускаю, що то були провінційні театральні легенди, і не Колесниченко був причиною інфаркту в нашого актора і драматурга.

Коли вже взявся говорити про цю театральну родючість, треба згадати ще про один персонаж. Наші актори почули б себе ніяково в його товаристві і не признали б у ньому колеги. Але театральний стихійний елемент грає скрізь велику роль і з цього уродженця Бобринецької околиці, крім політика, був певно й великий актор на великій революційній сцені.

Саме там, де набиралися стихійної соковитости мови з нашої землі Кропивницький і Карпенко-Карий, який тоді ще був повітовим писарем Тобілевичем — саме там у цій українській глушині родився і виріс добре відомий Лев Троцький.

Я студентом у 1916 році їздив якомсь за Бобринець і бачив Яновку, де стояв маєток і млин Бронштейна. Тоді ще ніхто не знав, що син Давида Бронштейна буде творцем і фельдмаршалом Червоної армії. Місцевість затишна, далека від залізниці і, як пише Троцький про батьків — хазяїни маєтку, доробляючись грошей, не шкодували ні себе, ні своїх робітників.

Рідною мовою малого Льови була українська мова. Нехай це нікого не здивує. Батько його Давид Леонтєвич говорив українською мовою, а Льова, поки його не повезли до Одеси, російської мови не міг знати і сам признається, що він говорив якоюсь мішаниною, він не думає, що то була чиста українська, але в усякому разі під Бобринцем мовний океан був український.

В Одесі якийсь уже асимільований родич Мона Шпенцер відучував хлопця від української мови і він вступив до реальної школи св. Павла. У перший день, гордо йдучи до школи в новісенській уніформі і в картузі з гербом, реаліст Льова не чув під собою ніг. Якийсь хлопець з вулиці побачив таку появу, підійшов і плюнув на нього. Троцький у своїй автобіографії пояснює це класовими почуттями нерівності.

Не знаю, що саме в зовнішності новоспеченого реаліста не вподобалося нестриманому грубіяну одеситові, але чимось відштовхнув його і відразив. Думаю тільки, скільки ж то згодом Троцький упакував театральних здібностей у свою особистість, щоб з великим успіхом проявити їх на чутливих слухачах масових революційних сцен. Треба було попрацювати перед дзеркалом і вивчати ролі народного трибуна, щоб від обпльованого мундирчика дійти до будьоновки наркомвоєна.

Отакі несподівані думки спадають у голову, як думаю про театральну родючість мого краю.

Подано за другим виданням. — СУЧАСНІСТЬ, 1977.

Л. Куценко біля могили Євгена Маланюка. Бавнд Брук, Нью-Йорк

«ХАЙ ПОКИ ВІКУ ТЕЧЕ СИНЮХА»

*Листи О. Семененка до Є. Маланюка,
які зберігаються в архіві письменника в Українській
Вільній Академії Наук у США*

«ДРУЖНЄ СЛОВО ПОЧУВ...»

Десь на початку шістдесятих років у Нью-Йорку з ініціативи Кирила Емануеля, правнука героя Вітчизняної війни 1812 року генерала Емануеля, однокласника Євгена Маланюка по реальному, зустрілися восьмеро колишніх єлисаветградських гімназистів. Зустрілися ровесники, знайомі між собою ще зі шкільної лави чи зі студентських вечорів у залі Громадського зібрання на Двірцевій. Був серед них і Олександр Семененко, який щойно переселився до США із Бразилії. Олександр Семененко, якого доля звела з Є. Маланюком ще 1906 року в Єлисаветграді, став тоді учнем підготовчого класу гімназії, а Євген — реального училища. Тож наступні сім років, відведених їм Небом пробути разом у Нью-Йорку, місто їхнього дитинства і юності стало темою спільних захоплених розмов. Ось як про це згодом

написав О. Семененко у своїх спогадах емігранта «Харків, Харків...»: «Були у нас з Євгеном спільні шухляди, звідки ми витягували сотні імен, десятки місцевостей і тисячі подробиць. Особливо останні роки просто пірнали в ту річку нашої спільної пам'яті». Тим часом, зустрічі в Нью-Йорку передувало трирічне досить щедre листування.

О. Семененко мешкав із сім'єю в Ріо-де-Жанейро і, дякуючи випадкові, знайшов адресу Є. Маланюка. Так народилося листування двох земляків-єлисаветградців, одну частину якого, а саме листи О. Семененка, ми й пропонуємо увазі читачів. Зрозуміло, що було б просто чудово, аби подати одночасно і листи Є. Маланюка. Проте...

Ще працюючи в Нью-Йорку з архівом Є. Маланюка в УВАН у США та познайомившись із листами Олександра Платоновича, виникло бажання спробувати дізнатися про долю поетових листів. Співробітниця академії пані Оксана Радиш підказала, що спадщиною О. Семененка опікувався Маріян Коць. Телефонуюмо йому. На жаль, відповідь невітшна — листів не було. Натомість пан Маріян ділиться своїми враженнями про обох єлисаветградців, подаючи ксерокопію своїх щоденникових записів, стосовних Маланюка та Семененка, із років 1965, 1978.

Ми ж маємо чудові листи Олександра Семененка. Гарний зразок епістолярного стилю випускника технічної (!) гімназії з прекрасним знанням літератури, широкою ерудицією та колом зацікавлень і заздрісним закоріненням в українську проблему. А ще — із блискучим «портретом» Єлисаветграда. Така була доля всіх гімназистів. Пригадую в листі до Є. Маланюка К. Емануель так само згадує, що більшовики, зайнявши Єлисавет, усіх гімназистів запроторили до в'язниці.

Листування з О. Семененкам і оті «впірнання» у юність щедro відізвилися на сторінках нотатників

Є. Маланюка.

У них з'являються розлогі спогади про дитинство, діда, батька, матір. Зустрічаються записи, пов'язані з Олею Юзковою, гімназичним захопленням поета. Зачастили записи з пам'яті юнацьких віршів. Зі свого боку, як свідчить листування, поет намагається заохотити обдарованого земляка до написання книги спогадів. Отже, у тому, що чудова повість «Харків, Харків...» побачила світ, є доля участі і Євгена Маланюка.

Зрештою, зі змістом листування читач зможе ознайомитися самостійно, тепер же час коротко представити їхнього автора. На жаль, розмова ця будується на доволі скупих фактах із життєпису, на автобіографічних моментах його повісті «Харків, Харків...».

Олександр Семененко народився 12 вересня 1898 року в Єлисаветграді. Закінчив класичну чоловічу гімназію (1915). Очевидно, саме у її стінах, завдяки вчителю історії у старших класах Миколі Терентійовичу Улезку, прилучився до української проблеми. Ось як він згадує про Улезка у своїй книзі: «Перед гімназистами сьомої і восьмої класи наш «ахеець» читав замість звичайного «урока» напівуніверситетські лекції. І за часів реакційного міністра освіти Л.А. Кассо ми, гімназисти, поза всякою програмою, слухали, як докладно, із любов'ю Улезко говорив нам про війни Хмельницького і писав на дошці назви великих битв, цифри реєстрів козацьких полків, етапи великої козацької війни». Не випадково в роки революції О. Семененко обрав українську владу, працюючи повітовим інструктором Центральної Ради в Єлисаветграді.

Переїхавши до Харкова, Семененко займався адвокатською практикою. А тридцять сьомий рік не минув і його... Подальша ж доля нашого земляка схожа на шлях багатьох емігрантів із третьої хвилі. Переїзд до Німеччини

у роки Світової війни. Потім табори «ДіПи», а згодом відбуття за океан до Бразилії. У Ріо-де-Жанейро Олександр Платонович займався комерційною діяльністю, брав активну участь у житті української громади.

1960 року переїздить до Нью-Йорка і йому щастить влаштуватися в адвокатську контору. До свого нотатника нині повноважний представник у США Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України Маріян Коць у день смерті Семененка: «Олександр Платонович був для мене під кожним оглядом зразком першого рангу українця. Раса, кляса, культура, щирість, панство, аналіза й глибина взгляду у наші щоденні й вищого гатунку потреби» (01.06.1978).

Похований Олександр Семененко в Бавнд Бруці на українському православному кладовищі святого Андрія Православного неподалік останнього прихистку Євгена Маланюка. Ще 1991 року зусиллями М. Коця він повернувся додому своєю повістю «Харків, Харків...», видрукованою журналом «Березіль». Повістю, яку захоплено сприйняв український читач. Ризикну висловити своє переконання, що його листи до поета Євгена Маланюка читатимуться з неменшою увагою.

Леонід Куценко

Кур'єр Кривбасу, — січень 2002. — № 146. — с. 171-173.

*«Застіваймо братці!» Є. Маланюк й адвокат О. Семененко.
Десь поряд з Нью-Йорком на початку 60-х*

Є. Маланюк в проектній канцелярії (1961 р.)

*Олександр Семененко напередодні
Великої війни 1941-45 рр.*

*Євген Маланюк і Ольгерд
Бочковський — земляк,
родом із Долинської,
випускник ЄЗРУ, професор
Господарської академії
в Подєбрадах (Чехія),
учитель поета*

*Олександр Семененко з дружиною Марією Романівною.
Нью-Йорк, 60-ті рр.*

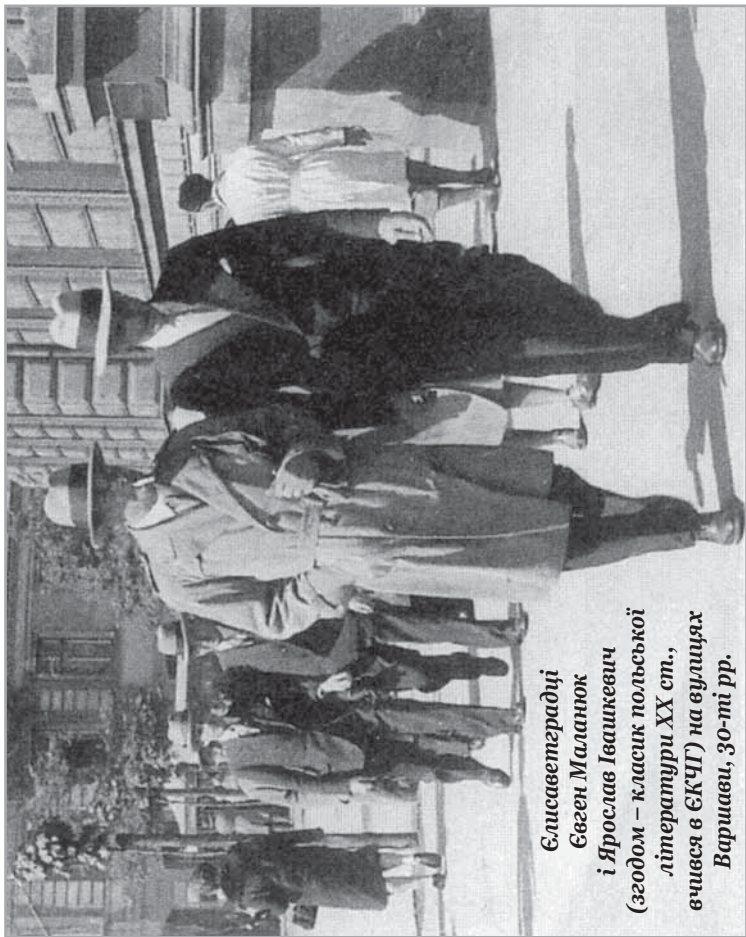

*Юрій Шевельов та Євген Маланюк
(на задньому плані фото)*

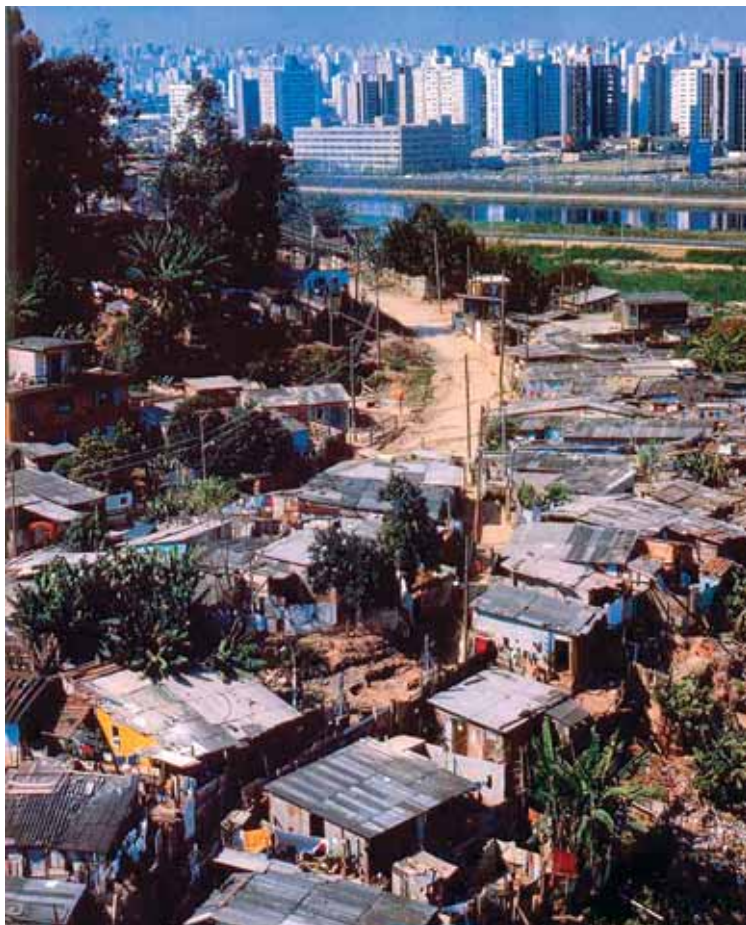

Фотопортрет з дарчим написом
від Є. Маланюка Ярославу Івашкевичу

**Елисаветградці
Євген Маланюк
і Ярослав Івашкевич
(згодом – класик польської
літератури XX ст.,
вчився в ЄКЧП) на вулицях
Варшави, 30-ті рр.**

Из «нетрів» до міста. Ріо-де-Жанейро

Луїс Лузовик «Нью-Йорк» (поштова листівка 1960 року)

Арнольд Бленч «По Гудзону» (поштова листівка 1960 року)

Ріо-де-Жанейро **27 березня 1957**

Ніяково турбувати Вас серед Н.Йоркського гуркоту і суєт, але треба спробувати якимось стимулювати розірвані нитки людських взаємин. Бачив Вас востаннє десь у 1916¹ році біля афішного стовпу навпроти залізної крамниці Ізраїля Заславського — я гімназист 8-ї класи, Ви студент, штатське пальто і студентська фуражка. Говорили про те, чи не можна для Вас десь «уроки» вистаратися. Це Єлисавет.

Далі Харків. Ще в 23-24 році інколи потрапляв до рук Літ-Наук. Вісник. А потім десь у кінці 20-х років ходило по руках і було літературною подією Ваше «Послання»² — «Там, де затон, латаття, лози, незахвильованість води, поет, рибалка і філософ, правдивий син Скворороди, збагнув криваву мудрість світу, солону істину буття...». Про це «Послання» скажу Вам в кінці листа.

¹ Тут очевидна помилка у датуванні. Це могло бути лише восени 1914 року. Бо у грудні Маланюк вже був курсантом військової школи. До того ж саме тієї осені О. Семененко пішов до 8-го класу гімназії, яку закінчив 1915 року.

² Йдеться про поему Є. Маланюка «Послання», умовно адресовану М. Рильському, а ширше — загалом українцям і Україні. Надруковано в «Літературно-Науковому Віснику». — 1926. — Ч. 12. — С. 289-302.

У Харкові з ким би думаєте згадував про Вас? Ніна Косая, дочка лікаря-акушера, гімназистка. Не знаю, чи зберегли в Вашій Пам'яті?

Потім знов перерва у контактах з Маланюком. На початку 1942 року через журналіста Сагайдачного послав Вам листа. То був час суворий і не для відсвіження юнацьких спогадів, але серед снігу в голодному Харкові було чимало людей, що вдивлялися крізь морозну імлу в неясні постаті своїх однодумців, одрізаних фронтам і кордонами.

Недавно тут був Юзеф Чрнути³ в цьому листі у спогади про Єлисавет, хоча це не ганьба любити свою юність і, звичайно, самого себе під форменою фуражкою. Але такі екскурси притаманні більше старим людям, а ми ж з Вами не з них. Але, на жаль, я хочу таки дещо згадати для друку, але про Харків двадцятих-тридцятих років. Не знаю, чи Вам досить розповідали про рукописні копії Вашого «Послання», про інтерес до нього, а також про відповідь Володьки Сосюри⁴, хоча Ви зверталися не до нього. Він обіцяв зустрітися з Вами в бою, обіцяв зарубати Вас шаблею і показував нетрафаретне знайомство з Вашим соціальним походженням, прямо показуючи трудящим масам, що Ви поміщик та й більше нічого.

Чи доводилося Вам колись читати цього непроханого опонента? Здається, він сам пхався поперед батька в пекло і чекісти не просили його квапитися і трощити хвашиста.

Дозволю собі просити Вас надіслати мені (якщо не було друковане) хоча б уривка з цього «Послання» (там було і про північного парю, що приніс на астріє штика дорогу для Володьок «власць»).

Після того я буду просити дозволити подати в моєму тексті короткі уривки з «Послання».

³ Чрнути Юзеф — Чапський Юзеф, польський письменник, знайомий Є. Маланюка ще з Варшави. Емігрував до Франції. Листувався з поетом.

⁴ В.М. Сосюра.

Коли вже друкувалося «Посланіє», то напишіть мені — я не міг стежити за багатьма джерелами.

Хотілося б трохи дати більше до картинки тих часів; їх тепер іще подають дещо схематично і або панегіриком, або лайкою пишуть про людей того періоду. Щоб спокійно оцінити так оспорювані тепер постаті, спробуймо відтворити атмосферу тих років. Мені здавалося, що в тому зв'язку треба згадати і про Ваше «Посланіє», а, головне, про те, яку природну, самозрозумілу оцінку йому було дано. Так природно (без ніякої тіні сенсаційності) було читати слова укр[аїнського] поета з того боку до поетів на цьому боці. Можливо, що то була духовна атмосфера, яка існувала на Україні до погрому СВУ, і «Посланіє» було витримане в загальній тональності доби.

Вам дозволяється також і не давати «Посланія» в мої руки. Не образуюсь, бо знаю, що я не з того цеху і завжди існує небезпека, що можу наколотити гороху з капустою. Я тільки читач.

Цей лист, коли надавати значіння епістолярній формі людських зв'язків, є кумедна спроба накреслити трикутник Єлисавет — Ріо — Н. Йорк і то через сорок років. Використовую його, щоб просити Вас написати трохи про себе. Мене інтересує, насамперед, чи справді «молчит его святая».

Олександр Семененко

Ріо, 19 квітня 1957 **Христос Воскрес!**

Мій дорогий Пане Євгене, мені так приємно було, що Ви не забарилися з відповіддю. Якби ж то Бог дав, щоб нитка не вривалася. Я дуже ціню людські прив'язаності, саме от прив'язаності, а не «зв'язки». Бо з них найбільше, а не з політичних, торговельних і інших зв'язків виростає золоте дерево життя — *des Leben goldner Baum*⁵.

Тепер це не в моді. Тепер Кухаренко і княжна Репніна не напишуть листа арештантові⁶. Та й зайти до знайомих на шклянку чаю, без запрошення, теж не можна. Друга половина ХХ століття.

Прошу тільки тепер прийняти моє поздоровлення з ХХ. Прозаїчно побажаю — Дай Боже, щоб не вгасав інтерес до життя і щоб пам'ять була гостра. Про творчість не смію нічого сказати. Не знаю, чи після галерної праці і індустріальному Вавилоні увечорі ще остається трохи снаги, щоб кудись чкурнути у завулочок, приблизно такий, як про нього писав Рильський, як був 15-літнім шмаркачем:

⁵ Золоте дерево життя (з нім.).

⁶ Йдеться про листування з Танюк, який квартирував у Різниченків, навчаючись у реальному училищі в Єлисаветграді.

Щасливий, хто напившись з криниці
Земних утіх, в хатині лісовій,
Де сплять книжки на зігнутій полиці,
Де не згаса камінок золотий,
Живе безжурно, мов небесні птиці,
Повивши серце в павутину мрій.

Я буду дуже вдячним, як Ви мені надішлете або зорганізуєте все те, що є Вашого надрукованого.

Слухайте, дорогий Поете, і не дивуйтеся: ми Вас мало знаємо. Історичні і географічно-політичні причини — самі розумієте.

Читав іще в Німеччині збірку, де була поема про смерть матері. Відчував той гарячий дект літа, певно десь біля Синюхи (востаннє переїхав я Синюху біля Добрянки в 1929 році — уже готувалося тоді наше село до вр. Це було певно колись осіннього вечора в Ляховому, де мій батько щось метикував у галузі сільського господарства. Довгі були вечори, як і довга дорога до Ляхова, аж двадцять верстов, і кінь Сусанін був кінь повільний. Може то було й дорогою, коли розповідалися ті речі і коли їх слухав хлопчик шестилітній, оповідання незлобливі жінок-матерів, мудрих наукою нелегкого життя, що мали в своїх серцях трюхи, а може й багато, любови до інших людей.

Деталів тих оповідань не пам'ятаю, а осталася в пам'яті серця якась тиха ласка, з якою говорилося про Вашу матір неприсутню, моїй мамі незнайому.

Багато тоді хлопчиком навчився з тих спокійних, неквапливих оповідань і набрався, може тоді, того духу, що був категоричним, величавим запереченням духу баби Палажки і баби Параски.

Ще з Ваших речей прочиталося у празькому журналі, здається звався «Пробоем»⁷, статтю про Шев-

⁷ Стаття «Шлях до Шевченка» // Пробоем. — Прага, 1942. — Ч. 3.

ченка. Вона належить не до Шевченкознавства, а до Шевченковідчування.

Слава Богу, що в 1917-20 р. наше покоління відчувало Тараса, а то і просто дихало ним. Без нього, без Тарасового того подиху ми б не здобули того трампліну, з якого збираємося скакати в височінь.

Давно читав Ваші рядки про Шевченка, але маю певність, що під час Вашого ювілею, найперше треба було б зачитати їх. Певно були у Вашому житті манівці, як у кожної людини, може інколи Ви занадто високо тримали смолоскип поетичного і національного напруження, і не всі могли шпугильгати за ним, але за те, що підвели так близько до самого джерела Шевченкового духу, його священної (а не сатанської) гордості, до його великої любови і великої ненависти, довго буде гомоніти слава про Вас.

Маю в Бозі надію, що люди, які вітали Вас, найшли свіжі слова, бо з газетного звіту нелегко второпати, чи то про чергову «Академію» писалося, чи про таборовий концерт. Наша публіцистична техніка дуже добра, але про ювілеї і про «визначних діячів» пише чеховським стилем. Це не може турбувати нас, головне це те, що Ви почали новий десяток свого життя. Приємно теж те, що у той вечір погомоніли дружно, заграли і заспівали. Так і Шевченко любив і «ми заспівали, розійшлись».

Прошу рахувати, що і я був серед тих, хто щирим серцем вітав Вас у ньюйоркських провалах.

Щиро Ваш.

У В./адресі 1 означає 1 чи 7?

Ріо, 14 червня 1957 р.

Мій дорогий Друже,

Прийшов Ваш короткий лист-запитання з 8.06. Не знаю, чи була мій лист Великодній з 19.04. не зробився пропашою грамотою. Конче напишіть мені, чи дістали, бо там я хотів донести до Вас через п'ятдесят років теплий подих уривчастих спогадів дитячих про Вашу матір. Це з оповідань Анни Трох. Різніченко моїй мамі осталися у мене вражіння, якийсь дотик чогось доброго, чогось дружнього. Це чув хлопчик, ще навіть не гімназист і мені хотілося б щоб ті рядки не загубилися.

Тимчасом прийшло багато про Вас і Вашого⁸. Спізнені номери «Літ. Газети», «Овиду» і три книжки — книжки Ваші. За них велике спасибі (подякуйте за мене панам з НТШ — вони дуже ласкаві).

Про Вас читав, звичайно, з інтересом. Один автор звернув мою увагу, але я прошу Вас не думати, що Хвилю⁹ ліквідували через цитати з Ваших творів. Він був

⁸ Українська періодика світу щедро відгукнулася на 60-річчя поета.

⁹ Хвиля Андрій (Олінтер Андрій Ананійович; 1898-1939) — завідувачий відділом преси ЦК КП(б)У. У статті «Нотатки про літературу» (Критика. — 1928. — Ч. 11. — С. 20-26) відзначив талант Є. Маланюка, хоч піддав його творчість нищівній критиці.

лакей і літературний чекіст. Ви в смерті його не повинні. Його ліквідували просто по закону шігальовщини. Літературні матюки Володьки названо загострою формою зв'язку. Дійсно, зв'язки поета з його читачами бувають різноманітні.

Вгризався я не в коментарі. Найперше накинувся на поезії. Натрапив на багато такого, від чого серце якось важко гупало, вже немолоде, натружене серце. Була це надзвичайна зустріч двох людей з херсонського степу, що дихали однаковим повітрям і минаючи ті самі паркани малого міста росли у невідоме життя. Важливе ж у цій зустрічі було щось інше. Пощастило, на велику душевну радість, знайти у деяких рядках, що вже давно одзвучали у серці поета, таке до болю близьке. Більше, як і має бути, в деталях. Отой «Май» (уже забутий і засипаний сміттям газетних стандартів), образ Св. Пантелеймона¹⁰ (моя мати мене благословила теж іконою Св. Пантелеймона, і вона ще зі мною), не можу тут перелічити багатьох місць, бо важко вибрати те все, що так яскраво відповідало гіркому відсвіту і загостреній думці «штабскапітана Рибнікова», якого не один з нас добре розумів і з яким себе ідентифікував.

Можна ще згадати, що і я дійшов до Достоєвського у 1930-31 році, коли у книжці В. Розанова «Легенда о Вел. Инквизиторе» вичитав витяги з «Бесов» взявши для своєї безпосередньої мети тільки «Беси», Ви непереконливо запахали в куток решту його творчості — бо розкладає душу і патальогі (нерозб.). Щоб розмислювати над недавнім минулим, над сучасним, над майбутнім не досить знати Ставрогіна і Верховенського сина, але й Смердякова. Звичайно, література не багато важить тепер у житті людей, але ми трохи були нею струєні і большевизм

¹⁰ Згадуються твори Є. Маланюка «Май 1935» та «Провесна»(1935, 1937).

можна пробувати уявити собі як взаємодію Верховенського (Ленін-Бухарін), Бені Крика (Ягода — «генерал» Орлов нині American sibiren» і Смердяков (Саєнко з Харк. Чека). Мені один одеський адвокат розповідав, що він дав Бабелю матеріал про Мішку-Япончика, одеського бандита. І Бабель зробив з нього Беню Крика. На Україні боротьбістам і, особливо, Хвильовому припала скромна роля само тому, що ті три інгредієнти зразу розсілися скрізь, де треба — прошу не гніватися на уривки думок. Погане формулювання, наспіх, може інколи і спотворити думку. Прошу мати на увазі, щоб не суворо мене судити, що я п'ять років тут не читав ні одної книжки і не писав нікому листів. Але останні роки, як налагодив своє діло і Марії Романівні¹¹ полегшало, читаю багато, а от писати (про що Ви говорили) не можна без надзвичайних зусиль. Більше як півроку спека не дає мислити, людина живе тільки двадцятою частиною свого інтелекту, а тілом жалюгідно животіє. Решту часу готується до прийдешньої спеки. Через цей анабіоз ми з дружиною не так страждаємо від ностальгії. Бо коли б іще додати дозу ностальгії, то зовсім би чорти взяли. В цьому Ріо «ні душі живої, ні слова живого».

Не раз іще вертатимуся до Ваших писань. Коли щось забринить інтимне, то напишу, як Бог дасть. Та й Ви не забувайте про «епістолярну» сторону своєї душі. Перемагайте гуркіт металу і комерційної суєти гармидер, та пишть про Гоголя. Бачу з бібліографії, що Ви вже давно взяли за цю тему — Гоголь-Гоголь. Ви таки рішучо шарпанули Миколу Васильовича і витягли його з чужого ґрунту. Ще, здається Венгеров, показав, що Г. не знав Росії. Колись я читав книжку Вас. Гиппиуса, який ділив творчість Г. на українську (сонячну і ясну) і російську — темну,

¹¹ Дружина О. Семененка.

«сатиричну». Це було вже досягнення, але на половину. А правда в тому, що Сквозник-Духмановський і Свистун (Свистунов) таки теж з землячків. Іще досі деякі мудрагелі вимагають від Г. свідомости члена Диканської Просвіти. Старий напис говорив «Горьким смехом моим посмеюся». На цьому ж цвинтарі і кутку поховали Алілуєву — тепер дехто пробує довести, що вона була світлим янголом чорного Дяді Джо.

Іще раз говорю — я не розумію Вашого 69-ої це 7 чи 1.

Ріо, 7 липня 1957 року

Мій дорогий Друже!

Пробачте, що оце тільки тепер відписую В. листа з 19.06. Трохи скисав (тут зима, «крестьянин экстазуя, реновеллирует шоссе»), невелика гриппа та всякі інші штуки. Не можу приховати від Вас, що ставлюся до Ваших листів з особливою чутливістю. Вона збільшується через те, що живу («чи доживаю») в тропічному закутку світу, того світу сучасного, що, самі знаєте, не завжди реве в унісон з нашими внутрішніми мельодіями. Але то ще так сяк витримати можна. А от, коли душа звертається до джерел, до початків свідомих мандрів, вона шукає свідків своєї юности. Велике щастя, коли знаходить такого свідка, як Ви.

Зажурився я, прочитавши що Ви мені писали ліричне послання. Дорогий мій, дуже прошу Вас зробіть хоч якийсь варіант з нього (коли тільки можливо). Ви ж розумієте, яка то цінна річ для мене. Якщо можна повторіть і фото. Бачив Вас у газеті (Л.Г.). Немолодий пан, але ще слава Богу. З Вашою характеристикою Вашого батька мені було приємно познайомитися в тій газеті¹².

¹² Українська літературна газета (Мюнхен, 1957. — Ч. 2.) присвятила кілька своїх сторінок ювілею Є. Маланюка.

Нелегко оцінити близьких нам людей, бо природні почуття мусять переважувати спокійну, безпристрасну оцінку. Слава Богу, Вам удалося з люблячою усмішкою сина зрозуміти і дати іншим побачити одного з ідеалістів кінця ХІХ століття; своєю присутністю вони одухотворили Архангороди нашої землі. Їхні духовні інтереси були широкі, їхня жадоба і любов до книги була не зв'язана з думкою про кращий заробіток, вони були природні. Так само як була природня любов до співу. Це було прагнення краси. Ні — це не були невдахи (нерозб.). Дозволив собі з приємністю згадати про Ваш родовід, бо знайшов у Вас добрий намір уважати на біографії людські.

Тепер модно (нерозб.) замазувати вдачу і коріння людей. Навіть наші навчилися в чужих ховати себе за ярликом партії або чекової книжки (добре, що їх ще не багато).

«Вія» перечитаю ближчими днями. Ми читали його поверхово. Я дуже бажаю талановитому Бутовичу¹³ наблизитися в своїх ілюстраціях до Гойї, бо тема в другій половині повісті, власне починаючи з сотникового подвір'я, вже є сфера, якою жив моторошний еспанець.

Ще не знайшов у Вашому одностомнику (може Ви не включили) іншої поезії про Вас. Тютюнника¹⁴ («Отамане, генерале. Тиша, спокій, сон»). Мені шкода. У нас небагато творів з воєнного і військового циклу. Ті, що були на Україні в 20-х роках не можна писати щиро, бо те військо не було їхнє, хоч дехто й пробував. Я чув про Ваш пієтет до покійного Отамана і треба, щоб сучасний гармидер не приглушав пам'ять про небуденну людину.

¹³ Українська літературна газета (Мюнхен, 1957. — Ч. 2.) присвятила кілька своїх сторінок ювілею Є. Маланюка.

¹⁴ Тютюнник Василь (18?-1919) — начальник Оперативного відділу Генштабу УНР, начальник штабу, отаман, командуючий військами у листопаді 1919 року. Є. Маланюк був його ад'ютантом.

Цими днями буде дев'ять років як ми стали непевною ногою на цей берег. Пробігли ці дев'ять років як рудий собака. Тільки хвіст кудлатий і в реп'яхах промайнув. Це Божа кара, що так пролітають місяці і роки нашого кучого життя. Невже і у Вас так? Мені було прикро читати у першому листі, що Ви втомлюєтесь. Чи тільки фізично? Чи єсть у Вас якийсь дружній закуток, де є трохи тепла? Чи може замінити чужий закуток свою власну дружину?

Ці питання я ставлю собі, коли думаю про Вас. На їх можете не відповідати, бо не кожний має на це слова. Навіть майстри слова.

Посилаю Вам таке-сяке фото наше. І ex-libris, що його зробив офортом М.С. Самокиш. Тепер, порівнюючи з роботами наших графіків з Галичини, він видається старомодним. Авторові було 80 років, коли він його зробив в 1940 р. Але він добре знав нашу старовину від каламаря до бунчука (в 1900 р. «Из Укр. Старины» з С. Васильковським, вид. А.Ф. Маркса).

Коли у Вас є щось зайве, друковане — книжки, журнали, газети, навіть старе, загорніть і посилайте звич. поштою, кажуть дешевше. Я тут маю регулярно тільки «С. Укр.», «Укр. Самост.», «Літ. Газета». А за решту вдячний. Всяке даяніє благо.

Щиро Ваш.

Дорогий мій друже,

Пробачте мені, що так довго мовчу. Марія Романівна хворіла, а це завжди вибиває мене з сідла. В такі періоди занепадаю на душі. Лякає мене привид того косаря, що не минає мужика і шинкаря. Це, здається, хвороба всевітня — тепер модно всього боятися — недуг, самотности, смерти. Каюся, і мене цей «вайрус» інколи хапає. Слава Богу, що хоч інколи. А то здебільша харчуюся офіційним оптимізмом доктора Пангльоса: все йде до кращого в цьому найкращому світі і треба доглядати свій сад.

До речі, про докторів. Прочитав передрук статті д-ра Шлемк¹⁵. Під титулом «Багрянний-Маланюк». Не вторпаю, чи це Вас як весільного генерала запрошено на урочисте бракосочетаніє Тигроловів з англomовним світом, чи схему автора можна було б дати у дружній карикатурі приблизно так: на літературний наш Олімп з-там того боку дереться наддніпрянець з брошуркою Хвильового і з мандатом голови Н. Ради в кишені, а з другого — з цього боку

---

¹⁵ Шлемкевич Микола (1894-1966) — український філософ і публіцист. Захистив докторську дисертацію «Історія філософії» у Віденському університеті. З 1949 року — в США. У 1954-1966 роках редагував у Нью-Йорку часопис «Листи до приятелів», в якому Є. Маланюк мав рубрику «Книги звідти».

шкрябається Маланюк з томиком Донцова в кишені. Це і весь їхній багаж — для Олімпу.

Коли так уявляє собі доктор, то вже краще сказав про Вас Ю. Лободовські¹⁶ «który nie stronić... od publicystyki poetyckiej, w najszlachetniejszej zresztą odmianie tego rodzaju, który legitymuje się przecież «Piekłem» Dantego...» etc.¹⁷

Ще коли дозволите мені встрявати не в моє діло, кілька слів про Тичину (з приводу статті Ю. Лавріненка¹⁸). «Сонячні кларнети» і «Замість сонетів і октав» були чарівні, але вже тоді автор політично був большевиком, або принаймні близько до того. Не довго він борюкався, Розпитайте тих, хто його ближче знав. У мене було вражіння, що він не знав жінок і його мужеська стаття мало відома. Може через жіночу пасивність цей музичний поет так легко дав себе згвалтувати. Ще треба знати, чого він наслухався в Чернігові у Коцюбинського, коли той вертався з Капрі повний вражень. До речі, чи не в школі Горького зробився членом партії товариш Юрко Коцюбинський?

Принаймні Максим Рильський і досі викликає людську симпатію. Його «запрошували» до ГПУ — він не встояв, здається, навіть дав «показання» проти товариша. Es ist eine alten Geschichte¹⁹. Почав тяжко пити. Це люди виразу на обличчі, де не знайдете мужеських рис. Високий, але не

¹⁶ Лободовський Юзеф (1909-1988) — польський письменник і перекладач. Тісно пов'язаний з Україною та українською літературою. Захоплювався творчістю Є. Маланюка, з яким познайомився ще у Варшаві. По Другій світовій війні жив у США.

¹⁷ «який не цурається поетичної публіцистики в найшляхетнішому, зрештою, різновиді того роду, який легітимований адже ж «Пеклом» Данте» (з польської).

¹⁸ Лавріненко Юрій (1905-1987) — український літературознавець і публіцист, автор кількох статей про Є. Маланюка. Закінчив Харківський ІНО. У 1935 репресований. Перебував у засланні до 1942 року. З 1944-го в еміграції. З 1950-го — в США.

¹⁹ Це стара історія (з нім.).

міцний, вузькоплечий, на носі пенсне. Вигляд інститутки негарної і непринадної, яку вчора употребілі знайомий юнкер. І вона замріяно дивиться кудись крізь пенсне, йде нерішучо і непевно, щоб не розхлюпалася юнкерська щедрота. Читали його завжди мало, менше як Рильського.

Через мою мовчанку Ви, прошу Вас, таки не забудьте про обіцяну духовну їжу — посилайте щось. А як «Посланіє»? Що кажуть археологи? Одкопали? Чи Ви мали канікули — феєрії — сов. відпустку. Каких лесов, какою долиною ты украшением была в цей щасливий для туристичних кампаній час?

Vale. Ваш щирий підпис.

Ріо, 9.01.1958.

Мій Дорогий Друже,

Коли прийшов час посилати картинки на зворушливі теми про в чоловіцех благоволення, я не міг своєчасно Вам послати такий твір поліграфічної промисловости, бо розкис од спеки і мене вистачило тільки на мінімальні зусилля, що приносять хліб і масло. Над вечір цар природи мав вигляд, що в добрих людей викликає щире співчуття.

З симпатією вдивляюся в гарячу далечінь і хочу побачити Ваше лице і хочу відчувти потиск руки. І хочу таки побажати щось доброго, щирого поетові і людині.

Не знаю, чи були біля Вас дружні лица в Святий Вечір і не легко заглянути в душу людини, та й не треба уникати всяких аналізів, а просто жити, як Бог дає. Бажаю Вам, щоб не висихало Кастальське джерело, щоб і даліків, не навчилося серед своєї писанини хоч інколи встромити декілька рядків Ваших, а серед них єсть багато і дорого, і золотого.

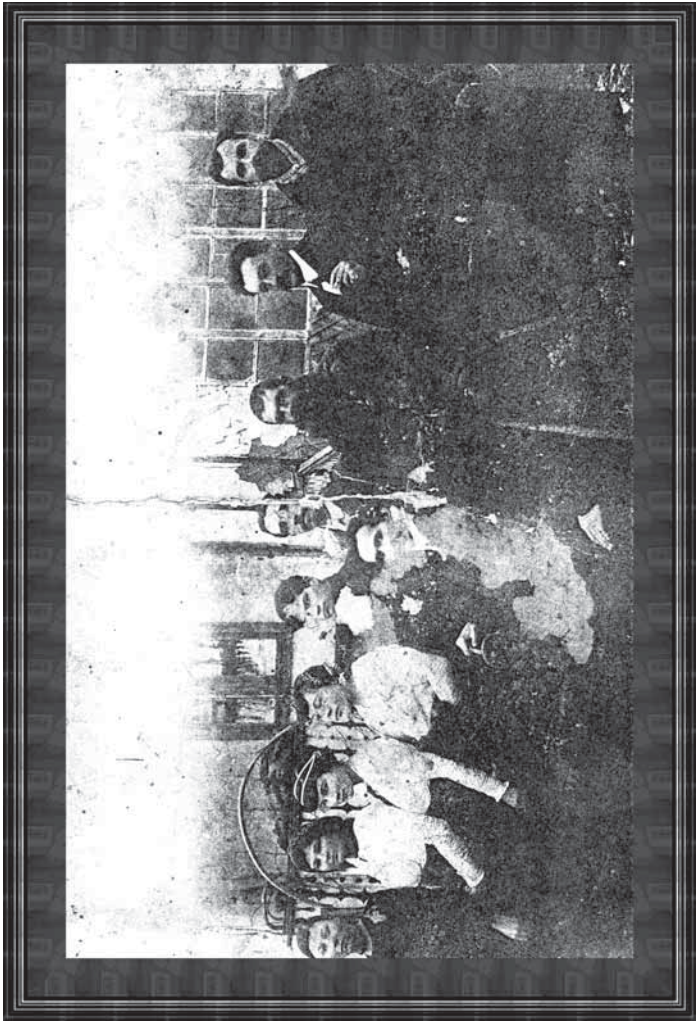
А вже щоб на батьківщину послати гарячі слова поета хоч би в звичайних конвертах, то їх здається ще не осінило.

Не хочу, щоб Ви сиділи на Олімпі просто через те, що Вам організатори літератури підсунуть непевних сусідів з посеред своїх друзів і однодумців. Бродіть по світу краще самотою.

Коло Ваше ще не замкнулося. Вірю, що Ви ще вибухнете або ніжним-ніжним сонетом, або прокльоном, або поетичним «пошол вон» на адресу тих, хто Вам не до вподоби — словом — живіть, помиляйтеся і спотикайтеся, але живіть.

І хоч у просторах літає Супутник сфабрикований під оглядом Лубянки, все-таким дай Боже нам додому вернутись. І хай поки віку тече Синюха Вашої молодисти.

Обнімаю підпис.

Филемон Маланок — батько Є. Маланюка з друзями (другий праворуч)

Реалісти під час занять військовою справою. Єлисаветград, 1914 рік

Окраїна міста – Балка, в даличині – Петропавлівська церква, 1912 рік (?)

Legitumacia Nr. 103

Eugeniusz Małaniuk

POLSKI KLUB LITERACKI
CERCLE LITTÉRAIRE POLONAIS

(P. E. N. CLUB)

OKAZIEM NINIEJSZEGO
LE PORTEUR DE LA PRÉSENTE

MAŁANIUK EWGENTUSZ

jest członkiem POLSKIEGO
GO KLUBU LITERACKIEGO
w Warszawie.

Uprzejmie się wyraża
wielkie krzewienie, placówki
dyplomatyczne i konsul-
ne oraz, inteligencje literac-
kie, artystyczne i naukowe
w sprawie i zaproszeniu o obja-
śnienie myśloporządku i mo-
nocy

Est membre du CERCLE
LITTÉRAIRE POLO-
NAIS (P. E. N. CLUB)
à Varsovie.

Toutes les autorités ainsi
que les institutions littérai-
res, artistiques et scientifi-
ques étrangères sont priées
de lui accorder protection
en cas de besoin.

Warszawa, d. 15 / 1037 / VI
Parasite le

Waino do 1/VI 1938
Ważność: nieograniczona

Prezes
Le Président

Wiceprezes
Le Secrétaire Général

Stella Włocław

Євген Маланюк в різні роки життя. Фото з фондів Кіровоградського літературно-меморіального музею І.К. Карпенка-Карого (Тобілевича)

Російський поет Дон Амінадо, вчився в ЄКЧГ, залишив книгу спогадів «Поезд на третьем пути». (Нью-Йорк, 1954), яка за суттю своєю подібна до книги Олександра Семененка «Харків, Харків...», тобто чесна і талановита

*Знаменська церква на Биковій. Єлисаветград. Початок ХХ ст.
Фото з приватної колекції. Публікується вперше*

Ріо, 9.04.1958.

Христос Воскрес!
Дорогий Мій Друже,

Знову Великодень. Слава Богу, що дожили. Не знаю, чи радієте Ви щодня так, як належить кожному дневі нашого короткого життя. Я, слава Богу, ще часто буваю радий, бо добре розумію на якій тонкій кризі ми прогулюємося. Проломиться цей тонкий лід і бух у холодну воду небуття.

Чи видряпалися Ви з Ваших зубних і інших халеп? Вони ніби то дрібні, але тим дошкульніші, бо показують як шматочки нашого тіла одмирають. Так би мовити напрямок нам показують.

Пришліть якусь добру книжку або хоч статейку. Чи буде щось з «Вія»? Так хотілося більше і більше бачити нашого Гоголя; визволеного з чужих лап, завжди нового, і через сто років юного.

Чи знаєте Ви, що в Штатах десь має бути один із наших однолітків Ваня Лупенко — він жив багато останніх років в Ленінграді під прізвищем Гарайський. Я його

зустрічав уже в Берліні. Дружина його Ліда Кошиць. Певно пам'ятаєте блондинку гімназистку — «Дом на Дворцовой». Папаша з кучерявою бородою, з педагогічного персоналу Общественной женской гімназії. А чи пам'ятаєте, що брат Ліди повісився в дворі «на Дворцовой». Часи були такі, коли модно було кінчати самогубством.

Пробачте, що витягаю з старих шухляд забуті імена і події. Але в еміграції, коли люди власне тільки й уміють написати щось путнього, так це мемуари. І нема в цьому ганьби. Тільки наші не завжди пишуть інтересно. Через це наше минуле все в схемах уявляється. А інші так пишуть, що свою схему підсовують.

Дорогий Мій Друже,

Шкутильгає моє листування. Дата Вашого листа 15.04. Добре діло — тільки тепер сідаю до столу, щоб написати Вам. Бо втрачаю (особливо тут, де немає зими) відчуття часу. Місяці (не дні і ночі Шевченка) минають наче в за-клятому сні. Підступна бестія ці тропіки. Так собі поволі і непомітно роз'їдають волю і творчу силу людини. І ніби нічого не сталося, людина робить свою щоденну працю, кудись їде, читає щоденну забріхану газету — а щось виїла тропічна іржа. Це ліричний вступ звичайно. Прошу про-бачити. Повертаймо голоблі до Вані Л. Десь наприкінці 1920 року зустрів його в Одесі. А через 23 роки в Берліні. Знав я, що в Херсоні за німців був бургомістром якийсь Га-ранський чи Гарайський. А в Берліні, коли побачив цьо-го Гарайського, впізнав Ваню Л. Він і розповів мені, що був в Ленінграді заст. Головного Архітектора. Коли Ленінград в блокаді вмирав, він якось вирвався звідти. Не пам'ятаю, як він опинився в Херсоні. У нього в Берліні була дочка до-росла хвора. Пригадую тепер, що дістав звістку, що доч-ка ця вийшла заміж за американця. Через це думаю, що наш Ваня має бути вже давно десь в USA. З 1945 року про

нього нічого не чув — ні з укр., ні з російських кіл. Жив він у Ленінграді з прізвищем зміненим (певно, змінив офіційно) — тобто як Гарайський. Це він міг зробити законно. А живучи в Ленінграді, далеко від України, він і зберігся. На Вкраїні це було б не так, бо пригадую, що він у Києві десь в одному з наших Міністерств таки працював у 1918 р. Він високий і плечистий. Це з Верх. Бикової. Багаті Лупенки мали двоповерховий дім поміщицький біля Реального Училища, здається поруч там жив і Ваш Шерр²⁰. У тих Лупенків бував я, бо з одним з них — Колею вчився в одній класі.

А з «бідних» — тобто биковських встає перед очима постать вічного репетитора, що завжди містив у «Голосі Юга»²¹ оголошення, був високий, носив форму політехніки і, здається, до Політехніки своєї не їздив, а все ходив Єлисаветградськими вулицями зиму й літо і давав уроки. Чи це був вирватися з рідного міста. Трохи крутився в Києві, а з 1922 вже в Харкові. Зміна клімату теж була до речі, бо всіх наших, хто зостався вдома, порозсиляли або арештували. В 1927-28 році були ще т.зв. «вольні висилки» — за межі своєї округи, або на вольне поселення в Казахстан. Я ж тримався до 1937 року, в анкетах не написав, що я був повітовим інструктором Центральної Ради і добре зробив, бо за виборчим законом такі високі персонажі були позбавлені виборчих прав, цебто мали вовчий білет і вже звичайно не могли б бути ні адвокатами ні навіть бухгалтерами. Трохи обачності і Бог дав мені 20 років життя не на становищі піднадзорного і безправного, щоб мало бути «по ходу дійствія». Як «советський інтелігент» прожив я цю активну пору свого життя інтенсивно, бо мав велику адвокатську практику, провадив багато інтересних

²⁰ Шерр Олександр Михайлович — викладач російської мови в реальному училищі.

²¹ «Голос Юга» — щоденна єлисаветградська газета.

справ — од убивств починаючи (совети суто кримінальні справи не роблять сенсаційними і розглядають їх здебільшого під сурдину). Обороняв хуліганів, серед яких більшість це наші селяни молоді, що ще живуть на селі, або ті самі селяни, що їдуть до міста на завод. Це добрі люди, що в них десь на споді душі клекоче невисказаний гнів і раптом вибухає в матюках, в ножових ранах. Дика лють — симпом дисгармонії душі (не винниченківської — він цього не розумів). Це національний якийсь діабет. Серед чудової природи і ніби гармонійні люди, а проте через прокрустове ложе національного життя і за коліївщини, і за махнівщини, і в сьогоднішньому «хулігані» спалахне цей мало досліджений слід людської душі. Задавлять цей вибух і далі йде життя. Сотні їх бачив і знав я. На селі, коли там їх садили, обідав у хаті їхніх батьків; коли сільських кооператорів обороняв, жив теж у них, бо «готелів» мало, а то й зовсім нема в Змієвих, Деркачах, Кишеньках.

Обороняв сотні, а скільки тих сот було, службовців за ніби то недбальство, що зветься халатністю, за зловживання часто справжні, часто вигадані, лікарів, інженерів, учителів. Багато провадив справ залізничників за службові недбальства, мусів добре знати складні залізничні процедури, а в справах службових структур і рахівництво різних установ. Обороняв агрономів.

Тут часто думають, що адвокат під советами є підбрехач. Справді ж там можна багато зробити для людини, бо не в кожній справі є політика, а виборюючи уміло фактичній індивідуальній людській долі.

Шкодную тільки, що тепер не маю ні книжок, ні газет звідти, щоб здалека спостерігати і оцінювати ті життєві процеси, які мені так добре знайомі. І здалека спостерігати тих людей, серед яких жив. Тут — у цьому

світі — востають добре вроджені крамарі, а таких є досить серед нас; інші все шукають притулку десь у незрозумілих закамарках. Замість того, щоб думати про велич містера Опенгеймера і його бомби, як не соромно завернути на Верхню Бикову вулицю і постукати клямкою у фіртці маленького будиночку, з овальним написом на маленькій вивісці — Лупенко.

Будинку того нема і прізвища того (немилозвучного для чийогось вуха) нема, але клямка дзвенить так мелодійно і навіть позивні сигнали Супутніка №4711 не можуть приглушити її.

Тепер про Вас. Психологічні спостереження кажуть мені, що Ви людина непогана (це сов. термін — дуже гутаперчевий), але слова недотримуєтеся. Я наївно чекаю всяких обіцяних книженцій, бо все ще думаю, що Ви живете у величезному і височезному світовому центрі, а там же, як каже грек у чехівській «Свадьбе» «у Греції усьо єсть». У Вашій греції видають же книжки і журнали. Не за все можу платити доларами, бо долар тут за останні місяці подорожчав вдвоє. Через це можу платити з надзвичайною знижкою, або ще краще по бідності приймать, бо всякое даяніє благо. З української продукції мене все інтересує, бо тут бібліотек чортма. Треба читати все, бо живемо в добу партійної творчости і партійних оцінок, а ефект можна збагнути тільки читаючи різних учасників турніра.

Ваш підпис.

P.S. Символічна клямка і фіртка з Бикової вулиці це неминуча для нас втеча і потрібна для душевного здоров'я втеча від техніки і політики сьогоднішньої. Це санаторій (санаторій теж втеча) для неврастеніків. Спутник жовтневий минулого року є тільки продовження гірошімської

бомби. Він не новина. Гірошіма²² це був початок нової ери в моралі, політиці, мистецтві. Якщо справжні поети замовкли після 1945 — не можна дивуватись. Ми — збігці — за ці 12 років досі не можемо розчолопати — де ми і для чого ми. В 1919 році аджамські, верблюжські і глодоські хлопці — під командою якогось випадкового офіцера воєнного часу — скинули в море в Одесі зуавів і греків. Коли б ці хлопці мали іншого командира і дістали від Паризьких ділків кілька трьохдюймовок і сота може гайдамацька душа верблюжців заважить і в цій добі.

Pio, 26.07.58.

---

²² Хіросіма.

Дорогий друже,

Ваші два листи раннього літа (аж два), та ще й з ніжними листочками вашої ранньої зелені були мені добрим привітом, дорогим привітом. Але не написав Вам зразу, бо засапався, перебудовуючи трохи стиль моєї роботи. То я більше продавав для інтеріюру — по нашому периферії. Але через те, що здалеку місцеві клієнти люблять не платити, я рішив більше бігати тут, по Ріо. Як не побігаєш, то й не продаси. Був знову ілопом, типовим емігрантським ілопом. Совети мають добре дієслово для своєї праці — ишачить. Ті робітники, що знають добре ціну людської праці там (а ми тут), і говорять і говорять «я ішачу».

Аж раптом — нова поява. Давно колись, без певного пляну, подав я про візу до США. Про всякий випадок, бо мав на думці загальну моду наших людей втікати з Південної Америки, місцеву бразильську фантастичну економіку (за п'ять місяців гроші подешевшали вдвоє). Не збирався, аж тепер ніби-то стає реальною ця перспектива. Ще не рішив нічого, але ж це знову приносить неясності в роботі, бо треба буде ліквідувати мій скромний товар,

бігати і т.д. — якщо зважитися — час тепер для того, щоб ступати непевною ногою на землю Уошінгтона, ніби то не дуже принадний. Та й взагалі там старим «не світить». Що ж його в світі тому робити? Тисніть слово поради про свій невеселий досвід — не полінуйтеся, та про інші біографії Вам відомі на берегах Гадсону²³. Може це буде бадьора порада: та вдар його — я знаю (його — це значить невідоме майбутнє). А може це буде філософське: не тратьте куме сили, спускайтеся на дно. Все приймаю з подякою.

Це було про себе. Тепер про наше. Ваші думи знаю, особливо коли вночі і ожеледь, і мряка душевна. Все те мов ненагодована дитина мучить. Сай колоджист, що розпитує за гроші про младенческіє сни, ні чорта не може. Молоде чи підстаркувате дівча то добра штука, хоч потім і похмілля буває. Для таких ескапад маєте всі підстави: зріст, не старий іще вік, гарячу уяву поета. Приклад Тютчева, Гете, а особливо нашого Миколи Садовського теж присвідчують. Але ж у похміллі бадьоро посуватися до кладовища, то аж там у горі значить Ви жили, братіку.

Аня Кузнецова²⁴ з кавказькими рисами обличчя — чиста дівчина. Проводжати її з «вечорів» далеко, але сніжинки пурхають в світлі лихтарів і очі в Ані глибокі, і квартиру Кузнецових пам'ятаю — «залу» скромну, трохи холодну. Стіни тонкі, та й вітер на горі дме, а дрова дорогі — не так? Брат Ані одружився з Людою Лупенковою — це з тих, що біля Шерра. У Шерра теж була якась малюсінька дитина — теж до гімназії жіночої бігало воно. І в нас було відомо, що Шерр вихрест. Ваших учителів знав мало. Застав після 1920 р. ще в Єлисаветі Ілляшевича, він

---

²³ Гудзон.

²⁴ Донька хрещеного батька Євгена Маланюка Олександра Петровича Кузнецова. У старших класах реалки Євген квартирував у Кузнецових. Ганна навчалася в жіночій гімназії.

постарів і пив. Дочка істинно руського Кобця (Кобеца)²⁵ — його дружина — була з ним, але, здається, не дбала за подружню вірність. Кобець з другою дочкою подався на еміграцію. Про Букасасі чули ми вдома, що він в Америці одкрив аптек. магазин. Тепер я розумію, як добре мати свій аптекарський магазин, а тоді я дивувався, як це учитель може торгувати. Свята простота.

Чи Ви пам'ятаєте, як цей Кобець нарядивал життя за царя в трьохсотліття дома Романових в Театрі Кузьмицького, арендуємому Елькіндом. Н.Т. Кузьмицький отст. штаб-ротмістр — мій хрещений батько. Театр належав його братові Вас. Тим. Кузьмицькому, теж отст. штаб-ротмістру. Під батугою Кобця щось награвав оркестр, Сабініна співав Бузько — в яких боях і в якій армії склав він свою голову. «После бітви маладецкой заслужили ми царя». Антоніну — співала білява гімназистка Садовнича. Її вбили бандити в початку революції у невеличкому маєтку Садовничих. Її брата лікаря в 1928 році в Єлисаветі ГПУ трохи мучило в тюрмі, а потім вислало в Томбов. Наше покоління.

В Єлисаветі тепер росте покоління наших онуків. Це молодь ділова, практична, трохи цинічна. В театрі грає якась пересувна обласна трупа. Туди не приїде Саксаганський і Заньковецька. Молодий Женя чи Шура не такий ідеаліст, як ми були. Але з-за Сугаклею віє той самий вітер і по весні в кріпості росте наша трава. Біля городського саду, вирубаного, не росте чебрець — там тепер селище наших нащадків. Новий Бузько співає «Тучи над городом сталі, в воздухе пахнет грозой» і інші твори Дунаєвського, але в цього Бузька наша душа. Може, навіть, вона не така запаскуджена, як нам інколи здається. І справа не в тому, що хтось написав «не хлебом єдиним» — такі реч «Поэзия

²⁵ Кобець Яків Павлович — директор Єлисаветградського реального училища, викладач словесності. Керівник міського дитячого оперного театру.

єсть Бог в святих мєчтах землї». Вертайтєся до дорогого, до невмирующоґо. Партїйні брошурки поживкнуть, криваві суперечки про «двоєперстїє» забудуться, а так само і у Вашій праці дещо проминуть, читаючи, наші онуки, що вже закінчують вищу школу, але більшість буде їм дорога. Те, що написано, на вічні теми — про матір, про діда, про ненависть до рабства.

Але ж Ви можете доповнити і не спинятися. Я хочу вірити, що Ви ще не написали свого найкращоґо твору.

Щиро Ваш підпис.

Др. Любельський навіть заходив, лікував мене в 1920 році, думали що тиф. Син його Коля — лихий кавалеріст — уже відступив у той час з білими. Це Ви його й зустріли. Він був худенький і тонкий. Другий його брат офіцер залишився і під червоними в перший рік ізвоцикував. Ізвоцикував також, але в Одесі, Павлик Дроботковський — рожеве обличчя, вродливий хлопець — зустрічав його в кінці 20-х років у Харкові, безправного, але бадьорого. Він думав, що ізвоцикування є добра і незалежна професія. Брат Павлуші теж був дуже вродливий, русявий. Здається гусар. То все наша українська врода була.

Підпис.

7.09.1958.

Мій дорогий Друже,

За листа (ще з 1.08.) спасибі. Бо ширий і серйозний. Не скоро мабуть рішуся скакати (підтоптався — сила волі не та) через тисячі миль. Але дружнє слово почув — це найдорожче. Може тільки через те й стрибнути старому хочеться — бо віриться наївно і по дитячому, що десь хтось іще дружньо всміхнеться. З хитрого хохла в час небезпеки ще можна викресати іскру Шевченківську, а за мирних гречкосійних часів мало надії. Розумію Вас, що давить Вас свій рідний євбаз (це вже досягнення — що він «свій») і хитрий хахол десь збоку пряде свою думку про добробут і про те, щоб самого Господа Бога перехитрити. І Ви мусите пломеніти, і палахкотіти, і загинати. Це ж доля поетів і патріотів (далі нерозб.). Вашу статтю про батьків і дітей колись я читав уважно.

У Миргороді перед голодом купався я у гоголівській воді, поїхав на два тижні — там мама відпочивала і там зустрів Миколу Вороного з сином Марком. Ви вхопили у їхній поезії те, що я бачив на власні очі — фізично. Інтелігента дев'яностих-дев'ятисотих років, пенсне на

шнурочку — «Люба панно, дайте руку, ми ввійдем у царство мрій». Або «тільки я в тій юрбі метушливій як тінь, як той привид самотній блукаю, не шукаю інтриг і цікавих вражінь, байдуженько на все поглядаю» (це ж Арбенін з Кобеляка, навіть не з Боборинця, бо там був Кропивницький).

А його син, золоте волосся і спокійна молода певність, і на сто років виріс, і талант, коли б Вам показати, зразу Євбаз зникне, як нечиста сила. А вони знову там ростуть. Це я для бадьорости нам.

А щодо Олеся — я не зовсім погодився. На поетиці мало розуміюся, але на своїй лірі він бряцал звучно. Був гомін і відгомін. Навіть товариш Порш у своїй брошурці вчепився за «яка краса відродження країни».

Пишу Вам мало. Душевний стан неважнецький. Оля Юзкова — Папа винний погріб? Це з її братом я сидів у приготівельному клясі на одній парті і він мені обхаркав мого ранця. Я був приголомшений його величчю, бо я тоді харкати ще не вмів, міг тільки плюватися.

Ваш підпис.

Дивно як сходяться дороги. Через сорок, о Боже, через п'ятдесят років. Для мене цей маленький і страшно жвавий Юзков — поруч на лаві — на парті — второгодник. Через це й досвідчений, через це й пошана у мене до нього. Подумати — у приготівельному второгодник. Це був рік 1906. А для Вас, значить, 1914, може 1913. Тепер, як Ви нагадали, виринула з небуття і Оля. Бльондинка, очі блакитно-сірі, кругленька, пухка. Не помиляюсь? Чи сходяться дороги?

А винний погріб Юзкова був на розі Большой і Петровської. Потім його (погріб) я щось не бачив — і Юзков мій кудись зник.

Про Емануелів²⁶ у мене теж ворушиться згадка. Зі мною у гімназії був Марк Емануель, нащадок героя Отеч. Війни 1812 р. — медаль йому дали в століття війни. Садиба на Бобринецькій шосі. Там у домі Емануеля ранньої осені, ні, ще взимку 1915 р. справляли ми стодньовку²⁷. Великий парк, а в ньому могила генерала — предка. Після революції народні маси розбили труну і розстрожили пам'ятник, кості викинули. Цей рід був, певно, Чорногоський. «Ключи счастья» видані в Коломиї. Спочатку я розвеселився, а потім сумно стало. Такі твори мають тут читача. Редактор найшовся для такого твору, дав апробацію, оцінив, піде твір по хатах борців за нац. справу, по хатах амбасадорів нашої культури.

Графівна покохала скрипала, як тонко, як шляхетно, який психологічний рисунок. Боже, Боже — рятуй нас, рятуй наші душі. Біда в тому, що дуже близько і дуже тісно і не можна байдуже минути графівну. Оце еміграція, оце принижує. У тюремних камерах легше було ізоловатися од тих, що ревли: «Роздатчик, дай іщо одну картошку». Думали про баланду, а смерть стояла за плечима. Легше було, бо була надія вийти на волю. А звідси куди вийдеш.

---

²⁶ Емануель Георгій Арсенійович (1775-1837) — герой Вітчизняної війни 1812 року. Похований в родовій усипальниці в Єлисаветграді.

²⁷ Жартівлива традиція гімназистів відзначати сто днів до закінчення гімназії.

Pio, 28.12.58.

Дорогий мій Друже,

Оце збирався проголосити урочисте привітання і раптом голос мій спадає, бо пригадую, що від вересня немає від Вас відгуку, а я ж тоді писав здоровенного листа. З ліричними і історичними (звичайно, Єлисавет) прогулянками. І це було чотири місяці тому. І завжди, як це буває в цьому віці — початок сьомого десятка — бар'єр небезпечний — думається: чи не похилився на бік високий дуб і чи не вчепилися в нього вайруси і всяка погань, що чигає на нас з усіх боків. Але думаю знову-же: якимось Бог милує.

Пишу Вам коротко, бо чекаю звістки, насамперед, од Вас.

Пастернака ще тут немає. З витягів можна судити, що то твір ліричний, а слово дуже майстерне. Його я ніколи не бачив у житті. Дивно, але в його рисах є багато Бені Крика. Очевидно, це буває в генетиці. Це не його провина, що його дід чи прадід мав заїзжий двір на Пересипу і був вольовою індивідуальністю. А може, дід цей і допоміг йому одсидіти сорок років у вежі і зберегти свою душу.

У нас в 20-х роках було з десяток таких; коли б вони досиділи до 1953 року, може дали б теж щось путнє. Але директиви з центру були інші. У Москві не було погрому російської культури. А наші пастернаки тільки й могли сказати про себе: стоїть сторозтерзаний Київ, і двісті розіп'ятий я²⁸.

Щодо «Доктора Живаго» іще невідомо крізь галас західньої і рос. пропаганди, що воно таке. Чи це в ліричних тонах зойк людської, вселюдської ас важливо те, що уже в той час вирублено наші вишневі сади. Задовго до справжнього винищення наших садів. Лопакіни, не тільки ті, що скуповували землі, але й ті, що сиділи в швейцарських кав'ярнях, рішили долю нашої вишневої країни.

Щоб дати нашу оцінку цієї прославленої на весь світ книги, треба її уважно прочитати. Я не можу в кредит дати такі оцінки, як дає наша «Літературна газета», хоч може вона і має рацію.

Але це все з спросоння. Завдання було: Різдво і Новий Рік.

Як напишете, тоді почнемо розмову.

Щиро підпис.

---

²⁸ Згадується П. Тичина і подається рядок з його поезії «І Белий, і Блок...» зі збірки «Плут» (1920).

Ріо, 27.04.59.

Христос Воскрес, дорогий друже!

Похристосуймося через екватор, через моря і гори, через тисячі верстов рудої американської глини, де судилося і нам лежати, нам — синам чорної землі.

Коли б Ви були тут, моя дружина почастивала б Вас доброю паскою. Вона дуже гостинна особа, а як Ви щодо чарки? Я люблю вино більше за горілку. Непатріотично, але факт. Разом з цим то може бути доказом, що ми належимо до середземноморської культури. Тим більше, що Ваших амфітріонів американців розумні одесити навчили лігати «водку» — таємничу, як все russian, водку в усяких собачих і неприродних сполученнях: коктейлях.

Ви поводитесь, як олімпієць, і не пишите Вашим бідним бразильським родичам. Але я не ображаюсь. Хотів би мати текст Вашого елаборату про малоросіяństwo²⁹. Чому б не назвати малоросіянізм — це було б модерніше, навіть ші-і-і-карно. Я цей «ізм» зблизька спостерігав сорок років. Хотілося мені знати Ваші тези, а головне — методи

²⁹ Йдеться про щойно видрукувану в серії «Український народний університет» «Вісника» ООЧСУ книги Є. Маланюка «Малоросійство» (1959).

лікування. Інтересно те, що цей «ізм» найбільше ми бачили, коли його представникам треба було свою кров за нього пролити. Денікінщина годувалася наполовину, принаймні малоросами. Далі — власовщина.

Інтересно, що й махновщина, останній вибух Запоріжжя (майже наполеонівський винахід — тачанка), що діяла під псевдом анархізму, була теж насильно пхана в малоросійській конверт Махном і його «набатовцями». Тим часом Щусь недурно ходив у запорозькому жупані. Щусь був простий чоловік з села Дібрівки, недалеко Запоріжжя, і він, здається, був військовим батьком, а не миршавий Махно. Це тема інтересна, але на неї різні групи поклали табу. Що до неї не можна підкрататися тільки з соц.-економічними критеріями, показує над воєнна обдарованість (може, вона вже тепер, скажете, непотрібна?), і недержавницький гін запорожців, і малоросійська фігура Махна — вихованця Бутирської тюрми, і прохвости набатівці — літредактори при українському людському динамі.

Ще одна справа. Не бачу слідів Мих. Ів. Гільова, нашого Єлисаветця. Він в Австрії, в Зальцбургу був під ім'я Редактор Івашура. Довго він був постійним східняцьким асортиментом в допомогових організаціях Австрії. Тепер нігде не бачу його імені і нам давно не пише. З ним двоє дітей — тепер уже повиростали. Добрі діти. Як де почувете про нього — конче напишіть.

Обіймаю щиро підпис.

Pio de Janeiro, 7 вересня 1959.

Спасибі, друже милий. Пляшка допливла, осмолена добре і записка ціла і непожовкла. Випадково дісталися до рук мені інші писання Єсема³⁰ (не дістаю їх регулярно, бо така система книготоргівлі завелася — середовищна). «24.12.58»³¹ — дуже, дуже сильна річ — спасибі за неї, але я

³⁰ Е.М. — так Є. Маланюк підписував свої статті у періодиці.

³¹ Назва твору зі збірки «Остання весна» (1959). Оскільки в Україні досі ще не друкований, подаємо його повністю.

Нема навіть кругом тебе
Великого Бога.
Т.Ш. — Оренбург, 1850

В цім небі Бога немає,
Христос по цій землі не ходив,
А Марію — дитиною ще —
Задушено Адонасм,
Духом пустелі зла.

Тому — ні сумирних нив,
Ні тайни Різдва,
Ні таємної втечі до нічного Єгипту,
Ні волошок у хвилях колосся,
Ні Нагорної Мови,
Ні чуда у Канні,
Ні височіючого хреста,
Ні тернового кола —
вколо скривавленого чола,
Ні офірної смерти,

тепер кволий душею і навіть трошки моторошно було читати. Говорю це поважно, бо зрідка докучають мені снитяжки. Поки що, слава Богу, зрідка. Багато сили, віри і радості вигризає чужина, та ще й тропічна. Всі ці роки тут молитися треба за Ефремом Сириним — «дух... унінія, любоначалія... не даждь ми».

Ваші «Листи до любезних»³², як завжди, талановиті, гострі і свіжі. Читаю й думаю: але ж яке то лихо, що треба всю ту силу витратити проти рідного Пошехоння (не сміє ніхто називати це безголов'я Миргородом, бо Миргород це краса і сила проти сірих, марудних і жертвних сучасників), проти Русі Одеської. Яке ж це горе, що свіже слово не можемо донести до України. Там зрозуміли б, там читач. А то, братіку, тут наші зойки і плачі в подушку. А у вас іще юнацька завзятість є — бачу це з радістю з деяких гіпербол, таких милих юнацьких перебільшень.

Подебрадський асистент теж гаряча голова, хоч і (нерозб.). Великий дискутант («сперечається»), не любить тоталітаристів, але й не хилиться перед безплідною смоковницею, бо знає її ще з Кишинева. Написав він Докії Гуменній листа, бо не визнає теорії про матріархат Ф. Вовка. Думає, що письменниця образилась, бо не відписала. Певно, що образилась. Актьори, письменники і українськість виконавці-віртуози (або як дехто в Єлисаветі казав — віроузи). Впарі йде, як Ви изволили заметить, взаємо і самореклама. Взаємо більш як само. На іншому

Ні ангелів, що стерегли опустілу крипту,
Ні дня, коли Він —
— у тріумфі Жертви
Встав з Мертвих, —
— Нічого!
— Нічого!

12.05.1958

³² Так письменник назвав свою серію публіцистичних статей на сторінках «Вісника» (суспільно-політичного націоналістичного місячника Організації Оборони Чотирьох Свобід України; Нью-Йорк), підписаних криптонімом Е.М.

полюсі людських стосунків стоїть хитрий хахол — його здібности до взаємореклами — знак мінус. Хахол може надівать на себе плащик націоналіста (саме от плащик, а не мантію, не шати, не панцир), а й тоді він малпує у смоковниці ті методи, які вона вживає проти своїх ворогів — наліплювання ярликів і замовчування. Ліпить на свого брата, на цілі групи, на способи мислення і на відмінні вдачі національного організму. Колись це було: реакція — прогрес, ідеальний устрій (Винниченка) — отаманщина, тепер: непердрішеньство — тоталітаристи. Тут рідні пошехонці до сьогодні блукають серед двох сосен, навіть не трьох, як це робили автетичні пошехонці.

Про замовчування Ви більше можете розказати з власного досвіду.

Про Є. Чикаленка Ви добре, головне з любов'ю, написали³³. Хоч вдячні селяни його маєток в Перешорах Ананівського повіту (ні — біля Ананієва, бо Ананьєв був заштатним містом) зрівняли з землею і я бачив тільки декілька книжок, врятованих звідтіля, отих самих книжок Благотов. Общества для Юга России, проте дух Чикаленка остався. У Харкові в 1941-43 роках отой спокійний самозрозумілий, практичний патріотизм я бачив не раз. Але за кордоном на цих продовжувачів Чикаленкової праці (а вони жили і працювали за тяжчих умов, ніж Чикаленко) поналіплювано ярлики і вони здебільшого пропали для громади. Вживаючи образу однієї письменниці у провідників «очі «стояли трохи наверх», вони задивлялися на Володимира Великого, а інші на загірню комуну, і не помітили скромних чикаленківців.

---

³³ Йдеться про статтю Є. Маланюка «Евген Чикаленко» (до 30-ліття смерті), надруковану на сторінках «Вісника» (1959. — Ч. 7-8. — С. 16-18).

Інші ж пробували наслідувати смоковницю і чинили гармидер. Здається, через десять років гармидер теж ущухає.

Говорячи про гармидер, можемо повернутися до нашої смоковниці.

Тепер уже ясно видно, що товкмачення по голові, яке практикує комерційна реклама, є річ наукова. Ленін був мастак і методи комерційної реклами зразу всадив у політику. Гріша Радомисльський³⁴, коли служив у магазині Кулаковського, мануфактурному на Большой Перспективній вулиці, трохи кумекав у цьому. І воно йому пригодилося, коли він керував Комінтерном.

Треба тільки збагнути, яку силу переконання і яку досконалу техніку психоаналізи має той представник комерційної пропаганди, який ран, що дядько в 1917 році продав багато нашого добра на підторжку.

Після завтра мені стукне 61 рік — Господи, Господи! Родився я в Єлисаветі, в маленькому будиночку на Успенській вулиці, перед домом був великий вигін, вниз у йшов потім трамвай на Кущівку. Хрещений батько мій був Николай Тимофійович Кузьмицький, отставний штаб-ротмістр, брат Василя Тимоф. — інтенданта і власника Єлисаветградського театру — товсті стіни театру може з казьонної цегли?

Дитиною в директорській ложі я полюбив театр — перша опера «Кармен» — перша драма малоросійська — «Недолюдки» — дуже сильна річ — куди там Шекспірові.

Ну, годі.

Обіймаю підпис.

---

³⁴ Зінов'єв (Радомисльський) Григорій Овсійович (1883-1934) один із керівників ВКП(б). Семененко докоряє Маланюкові за незнання своїх земляків.

20.10.59 р.

Дорогий мій друже,

Писав Вам 7 вересня, отже, півтора місяці тому. Що ж воно таке, брате? Людина пише, шкрябає великі сторінки, видушує з себе рештки дотепу і тут тобі ні отзвука, ні слова, ні привета.

Чи це вже таке справді життя в країні Вашингтона, що і вгору ніколи глянути? То нащо ж тоді цей дурний бразил'янець з Єлисавету хоче міняти шило на швайку? Уже й літо у Вас промайнуло і може Ви знову десь натрапили на чебрець (до речі, я не повірив, що там може бути чебрець – рішив, що поетична собі маніпуляція – я бідний, бідний зневірений тропічний бурлака – бо тут нічого не пахне).

Прошу вважати цю епістолу за спішну телеграму.

Обіймаю, О. Семененко.

7.11.1959.

Дорогий Друже мій,

Спасибі за дорогого листа. Він замість чебрецю, чебрику. Принаймні так його сприймаю. Як чебрець над Сугаклеєм. Бо Інгул у нас в низьких берегах і трохи загажений. Далі, нижче він кращій, поетичний, навіть у Шевченка дослужився згадки: «Інгул на зиму замерзає, Богун не встане загатить шляхетським трупом»³⁵. А Сугаклей, як перейти крепость, от у кам'яному ложі блищить. Він може мені править за Вашу Синюху.

Треба нам триматися плечем до плеча, бо самотність вигрезує душу.

«Новина» — справді треба так писати, стара вона, від Кодні, бо з Калнишевським культурно, ще нівроку, поведились. Читав я колись, що був він прикутий і через це мусів жити серед власних нечистот. Здається, коли вмер, тоді начальство наказало вигорнути. А довго жив, міцний був чоловік.

А може, й не від Кодні треба виводити нашу тяжку і сумну новину. Бо в Кодні орудував якийсь імпульсивний

---

³⁵ Рядок із розділу «Свято в Чигирині» з поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».

полячок-панок. А теперішній спецотдел на піднесені (панок уже тоді був на схилі), і організація досконала. Але як я роздивлявся і міркував, то тут на захід од всяких історичних в неісторичних кордонів людина ще може врятуватися, як Бог pomoже. Говорю про середню людину, бо «там» нікуди буває сховатися, бо й шпари немає. Через це краще зберігати добрий настрій і плювати на тих, що плюють на адреси.

Що пишете — то добре. Бо це єдине на потребу. Про «Ост. Весну» Юзеф Лободовський путньо написав. З різних літературознавців (добра це професія) ніхто не зважився підійти близько. Та й не кожне второпає, чи в тій «Весні» досить ідеології і чи можна до тої ідеології присусідитися рабу Божому.

Времена ще не останні, листя хай собі падає й зелене. Після нас будуть теж времена люті. І наше время люте, але хоч бруду багато, як завжди було, та є небо і діти ще сміються невинно. Спутники і лунники небо не загадять, а діти до трьох років завжди будуть невинні, а це вже багато.

Молімося завжди словами Єфрема Сірина: «Дух уныния, любоначалія не даждь ми». А щодо праздномислія, то хай Бог простить — без нього не можемо.

До празнословія, певно, належить і Гріша. Герой петроградської комуні з Єлісаветграда виїхав перед 17 роком, вештався по Європах, був при Іллічу, його рідного братіка невідомо для чого усиновив великий русский писатель Пешков.

Зразу після Октябрського действа, приліки (тоді ще були запитання) давав замість нього представник якогось північного пролетаріату тов. Гольберг, що носив для пролетаріату чоботи, а не ботинки.

Братіку, Ви не знаєте історичних земляків. Дозвольте бути суфлером. На Кав. Бульварі на розі кіоск (а взимку

грілка на катку поруч з театром у т.зв. Літньому театрі) були в руках у Гіршки Аксенфельда, який і молочні продукти виробляв. Я їв у нього кефір і простоквашу і спіймав скотинячу хворобу — ящур. Цей Гершко ніякої політики не знав, був чесний комерсант, якщо не давав гроші під векселі юнкерам (про це не маю доказів). Санович — багетний магазин — давав під проценти грошенята юнкерам, брав векселі ніби за продані багети (у нас пишуть тепер — рямці). Один юнкер застрелився, розкрилося, довелося сидіти Сановичу в арештантських ротах 2,5 роки. У Сановича була гарна дочка Роза, яка за революції почала співати і вже була не Роза. Його якийсь племінник був правою чи лівою рукою у великого полководця Фрунзе. І так далі, але це празднословіє і стариковство — треба кінчати.

Щиро підпис.

Також давав під проценти «часовий мангазин» Клеванський (синок був в реальному — певно Ваш одноліток). Клеванський в арештантських ротах не був — очевидно був обережніший за Сановича.

З усіх цих комерсантів українській культурі служив тільки Онисим Зинов'євич Суслов (Резників)³⁶, актор і антрипренер. Мила була людина, я з ним приятелював, як був студентом. У нього був певний рівень провінційної культури і він навіть сіявся з якогось малоросійського актора, що (...)

³⁶ Суслов Онисим Зиновійович (Різників; 1857-1929) — український актор, режисер, автор кількох українських п'єс. Починав акторську діяльність у трупі М. Кропивницького. Тісно пов'язаний з Єлисаветградом.

Ріо, 23.11.59.

Дорогий мій Друже далекий!

Так зрадів з Вашого останнього листа, що постановив занехаяти свою звичку *festina lente*³⁷ і відписати зразу ж. Поговорив з Вами по-людському, а це ж найдорожча річ. Пірнемо ж, не соромлячись, ще раз у ясну, прозору воду Синюхи-Сугоклея.

Миша Кіяшко учився зі мною. Дім їхній на Київській вулиці був, у їдальні картина «Гість із Запоріжжя» — тодішній патент на українство (і в нас висіла). Але батько-Кіяшко не потребував видимому теж було добре, особливо для Вашого брата поета. Бо коли приходив Діоніс, візита його була повноцінна. Благословенний той платонізм і для нас, і для *Ваопорarte*, бо він не був стерилізований. Я думаю, що ми погодимось з Вами — він був (він Діоніс) сублімований, у льох свідомости замкнений, а звідти він пускав пастелеві фарби на наше життя. Ото і є краса життя. Радісно вертатися нам до джерел нашого свідомого і підсвідомого життя. Вашу згадку за Кіяшківну (це була певно старша, тонша, бо була молодша за неї кругла,

---

³⁷ Спіши повільно; не роби поспіхом (з лат.).

мускуляста — козацький тип), беру з пошаною і ставлю поруч своїх згадок про довгі прощання біля хвіртки, хвилюючі!! розмови, а про що — катзна, про вечори (найкращі — осінні), про вогку землю без тротуарів.

Брате, брате, цілую Вас, бо у мене є Марія Романівна — харківська гімназистка, дружина офіцера-улана, потім авіатора, потім розстріляного. А у Вас же немає з ким поговорити про ці дорогі настрої юности, а коли є, то треба довго шукати. Отож цілую Вас по-шевченківському, старим нашим звичаєм дружби і братерства, щоб Ви знали, що є на світі душа щира і без камертону звучить на тій самій хвилі.

1. Долинський це той, що з шляхетним, майже римським профілем? Як тепер кажуть — репрезентувався. Цей спритний нащадок негоціантів мав, прошу Вас, відповідника.

Серьожа Гольденберг з комерц. школи здається, всю війну сидів токарем, так токарем на заводі Ельворті — одстрочка «на оборону», — а в Одесі в 1918 р. як я побачив його в офіцерській формі, граціозно представився — поручник Солнцев. Доля пожартувала з поручника Солнцева — в 1919 році його вбили червоні. Це гірше як вологодський сказ.

2. Ніна Давидівна Харлаб дійсно мала очі гарні. Була одружена з Петей Бурером — бачився з ним в Харкові іще на початку 30-х років. Петя був членом нашої «колекції» адвокатів, потім зробився військовим слідчим в Сибіру.

3. Про Олю Юзкову не чув уже в Єлисаветі (переїхав до Харкова в 1922 р.). Чи добре я собі її уявляю? Блондиночка, блакитно-сірі очі, кирпатенька?

Я Вам писав, що з її братом я сидів на одній парті у приготівельному класі. Батько мав винну торгівлю на розі Перспективної та Петровської вулиць.

4. Руденко був «розказчик» у Києві — кращий за Хенкіна. Це про нього говорить? Щоб замінити Руденка, прочитайте спогади актора Нікуліна, видані в Ньдла сінема автобіографії і привіз би до Вас Берьозку.

Женя Рябченко (скромний будинок у провулку за Ковалівською церквою) вийшла заміж за юнкера Лакербая — абхазця. За Советів у Абхазії (гол. Місто — Сухумі) була своєрідна Советська влада. Клан головорізів, що деклярували вірність Москві, але зберігали велику автономію, здається це було щось подібне до феодального васала. Близькою особою до Абхазького вождя був колишній Єлис. юнкер і кав. офіцер Лакербай (вродливий і стрункий, коли я його бачив у Єлисаветі).

Життя цієї групи було веселе і багате. Серед багатой природи, фруктів і вина. Маркс здивувався б дуже, коли б побачив. Женя Рябченко була Женею Лакербай. Оповідали мені, що жила дуже добре.

Але і ту групу ліквідували. Певно, і Женя доживала в якомусь лагері (відомий був Потьма) для жінок відповід. парт. робітників. (Не розб.).

Обіймаю підпис.

Rio de Janeiro, 14.12.59.

Спасибі, дорогий мій, за доброго листа.

Марія Романівна моя дружина, делікатно дивується, що ми так у спогади пірнаємо. А я думаю, просто потайки заздрить назлобно, що сама не здибала за світами-океанами нікого з тих, що по шляхах-дорогах розгубилися. Наше покоління так добре трусонула доля що не збереш у Валдорф Асторії з'їзд абітурієнтів Єліс. Гімназії і Реалки випуску 1914 і 15 років.

Нарешті, для Вашої духової генеалогії Ви мені дали трохи матеріалу двома ударами пензля. Це про Олю Ю. Дуже це, дуже важливо для формування нашої душі. Розумію Вас, коли тричі підкреслюєте, що як поет Ви обов'язані їй дуже багато³⁸. Розумію, що тут мова йде не тільки про писану поетичну творчість, а про всі ультрафіолетові промені людського життя. Як буду живий, спробую написати (хоч писати мені нелегко) про Єлисавет — як

---

³⁸ В архіві УВАН у США зберігся російський вірш, присвячений Ользі Юзковій (див. про це докладніше: Куценко Л. Як перший пелюсток весни... — Кіровоград, 2000).

тло юности поета, маючи більше на увазі Вас, ніж себе самого³⁹.

По Дворцовій, по нашій Дворцовій, як і ми, раби Божі, років тридцять п'ять перед нами, як з Реального поперли, мандрував Фаня Тобілевич, потім Саксаганський. З «герлигою» в руках, як оповідала мені одна стара наша землячка. Може й вона була Олею Юзковою для Фані Тобілевича — ця стара пані. Добре було б почати з герлиги (певно, сам десь вирізав) та й далі по тому Єлисавету прогулятися. Та, мабуть, не втну.

Тепер ще можу докинути і про Изъяслава. В 19 р. і диригент був Из'яслав. Великий вічний конференсіє, плагіатор елегантії і вроди. В ранніх двадцятих роках він уже був головою якогось советського тресту (читав про нього в «Известиях») прокрався, засудили. Им'я його зникло. Але не вірю, що він зник. «Не (Г)аваріте снє — он умер, он сидіт у Робінна». Така людина мусіла перейти кордон. У Франції з нього був би Ставіцький. Як би поплив би далі, то був би дорадником президентів і фінансовим (Г)енієм (а може Амінадом — солнцем русской поезії).

На тому студентському вечорі були спроби несміливої українізації, серед триумфів фрачного Из'яслава. Студент Писаренко деклямував (це рецитаці чи лицитація по нашому?) «Каменярі». На низькому тоні гудів «його унылый барбітон». «Лупайте сю скалу» звучало як «по чину Мельхиседекову». Але в програмі був іще один номер. Серед російсько-из'яславського тексту елітарна публіка читала, що «Кавказ» Шевченка віконує студ.Семененко. Цей уже горлав на високих нотах, обурювався не на жарт за «ненагодовану і голу», а як допхався до «хортам і гончим,

³⁹ О. Семененко дотримався слова, присвятивши у своїй книзі «Харків, Харків...» кілька розділів Єлисавету та розділ «Там, де юність була» Є. Маланюкові.

і псарям, і нашим батюшкам царям» — то його бадьорий протест уже долітав до гальорочного буфету.

Коли б я тепер — у діяспорі — захотів очолити революційний рух і закласти партію, я б склав собі біографію. Цей вечір міг би правити за початок моєї революційної боротьби проти кривавого царя і проти безбожного большевизму — по совместительству.

Із'яслава довелося б згадати за принципом непердрішенства. Багато б революціонерів у Мінхені, у Новому Йорку зажурилися б, почувши про такого конкурента і ковбасоїда.

Іще одна фактичеськая справа — Георгій Поляновський визначний музичний критик «Известия» в Москві. Із батьком його зустрічався я в кінці 1939 року в Москві. У їхньому особняку на Петровській вул. В 1920 році був уком Ком.Партії.

Марія Сол. Гольденберг і є матір'ю Серьожі (Солнцева — невже він був і Златогоровим?). Вона розвелася з інжин. Григ. Аб. Голдъд. і вийшла заміж за прис. пов. Леоніда Георг. Славинського, з херсонських дворян. Від 1921 року вона в Харкові була проф. Харк. Кронсерв. — рояль, вона колись училась у Єсіпової. Я часто бував у них. В 1937 році арештовані були всі (уже в Києві, куди вони переїхали) — Льоня, Марія Олександрівна, дочка Наташа (від Гольденберга) і чоловік Наташі — син нотаріуса Нікітіна — Юрій. Ніхто не пеннику 22 лютого 1959 року, згадуючи останні дні навчання в реальному училищі: «Іспити тягнулися аж півтора місяці. Я був досить змучений ними і Музою, що вже була постійною тінню весни життя, і Ольгою, з якою вязав трагічно-ускладнений Гамсуном, Верхарном і імпресіонізмом перший поважний «роман». Вона на коротко приїздила до Єлисавета і знову відїздила «в Москву», де Машков, Ларіонава, диспути в Політехнічному

Музеї, де набрякав футуризм, шалів Камерний Театр і таємничо рисувались якісь постаті, що мали б бути предметом моєї заздрости, болю, досади. Музика А. Блока звучала в ушах спокусливо, звабливо...».

14.01.60.

Дорогий Друже,

Бачу, що Ви чесно і дружньою рукою виписали мені своє Різдвяне привітання ще 20 грудня. Підлі хами з нашої пошти принесли мені його вчора. Відписую зразу ж, щоб бути безпосереднім. Радію, що сніжок освіжає Вашу душу. Радію щиро, хоч сьогодні в нас 38 Цельсія. Не заздрю — це, може, єдина добра риса моєї вдачі.

Спасибі за кадик батьків. «Изображен в картине верной, благодарю Вас за портрет», словами камер-юнкера сказавши. Вашу маму, як уже писав Вам, але хочу ще раз говорити про це, пам'ятаю неясно. Фізично. Але знаю її добре з «Літа»⁴⁰ Вашого. Та ще вважаю дуже цінним шматочком мого дитинства (теж писав про це) оті розмови Анни Трофимівни з моєю мамою, які тепер через 55-56 років складають такий теплий фон, м'яке тло мого душевного розвитку. Це були розмови «душевних» людей, про іншу «душевну» людину — Вашу Матір.

⁴⁰ Тут помилка в назві. Йдеться про вірш «Липень» (1931), у якому поет описує смерть матері.

Водили нас до Гречеської Церкви. Биковською називалась та, що біля Кузнецових.

Міський Сад до пня вирубала революція. Знаменита деталь — у нашому місті не було пам'ятників. «Столітник» був пам'ятником і сторовини і природи. Навпроти село Красноглазівка, де у 1918 р. стояли Січові Стрільці і там я бачив Василя Вишиваного. Пам'ятників. Бюстів і на цвинтарях не було. Тільки на Петропавловській огряді (церковний) був бюст Григоровича (славіста). А найбільшим символом всякої величини таки був столітник. Отживану Осьмьоркіного («заля» нагадувала залю Кияшків) набрався вошей, як це було тоді природно⁴¹.

А пам'ятаєте художника Фастовського. Він по Дворцовій волочив протезну ногу, був дужий і рудуватий. Любив зо мною говорити по-українському. Ніби то був під поліційним наглядом. На виставку в залі Мирового З'їзду дав олійний портрет мадам Бельської — першої красуні, дружини жанд. підполковника. Красуня з холодним профілем і холодними очима в дівичестві звалася Сергієнко.

Нюрнберга⁴² студія де була? І що то за подпольщина. Гарабурда був красень, але з свинячими і жорстокими очима. Через нього на Верхній Бикові, де Ваня Лупенко жив, стріляв чиновник Васильєв у свою підстаркувату жінку, а застрелив гарну величню даму Богданович — теж з Верхньо-Бикової.

Дорогий, не пив нічого на Свят Вечір. Не тільки тому, що не дістав учасно Вашої директиви з центру. А й тому, що в тропічну спеку не могу й думати.

⁴¹ Олександр Осмьоркін (1892-1953) — художник, професор живопису. Вчився в Єлисаветградському реальному та Київському художньому училищах у студії Машкова у Москві. Єлисаветградець. Згаданий будинок побудований архітектором Яковом Паученком, дядьком Осмьоркіна, для двох родин — Паученків та Осмьоркіних. Тепер у ньому музей О. Осмьоркіна.

⁴² Нюрнберг Амшей (1887-1978) — художник, уродженець Єлисаветградщини. В Єлисаветграді мав художню студію в переддень Першої світової війни.

Соромно тільки генеральською мемуаристикою займатися. Але потішаймо себе, що то не мертві мемуари, а творча наснага для майбутньої кипучої діяльності.

У культурних центрах помітні зрушення, майже революційні. Якась американка Марта змудилася, слухаючи патріотичний грамофон провідних, заслужених і відомих. Чуйна душа, але чи провідні можуть змінити свої акафісти? Побажаймо їм на Новий рік свіжого репертуару. Може в Нікіті навчаться — той міняє «пластінку».

Ще вичитав я, що товариського життя немає. Добре діло зайти до знайомих на шклянку чаю, а ще краще хильнути чарку горілки. Ідея знаменита, просто революційна. Та й обговорити разом тактику визволення. Але ж ті, що належать до середовища, не потребують заходити, бо директиву напам'ять знають, а ті, що з чужого середовища, бояться, бо гостинний хазяїн отруїти може, або в майонез касторки налити. Цю справу треба обговорити на спеціальній конференції. Вас це не зачіпає, бо артистів і поетів мусять напоювати чаєм (або напувати?) всі середовища. А мене, безпартійного, ніякий дідько не запросить, бо недурно і Советська власть нас називала безпартійною сволоччю. А вона ж власть, вона знає.

На кінець справа не другорядна. Не знаю, чи можу на Ваші плечинята накладати тягар, бо це морока. Але, не хваплячись, поспитайте серед добрих знайомих. Коли Бог дасть доберемось до землі Вашингтона (десь за місяць, або більше), то на перший чи ж це трохи буде клопіт для Вас, то щиро про це напишіть, дорогий Друже, бо я добре знаю, як тепер люди втомлені і ніяк не ображусь і буду стукати в якісь інші двері. Це правду кажу — не ображусь.

Обіймаю підпис.

24.01.60.

Дорогий Друже мій,

Оце наробив я шелесту у тихій келії Поетовій. Не журіться, голубе, і це минеться. Можна змінити програм — шукати притулок на перші (максимум) два тижні — зовсім тимчасовий. А як дочвалаю до землі обітованої, то сам щось інше буду шукати. Можу дати гарантію, що довше не просиджу і хоч у передмістя, але таки виїду. Не маю на думці обтяжувати Вас шуканням чогось сталого. А треба ж мати якусь адресу. Дивлюсь оптимістично на ці проблеми в перенаселеному світовому центрі. І вірю, що наші добрі люди, які легко можуть збудувати велику Державу, якось нахилияться до старого скитальця. Збираємося легіти літаком з двома валізками, а решта багажу — валіз п'ять — прибуде пароплавом через місяць після нашого прибуття.

Без усяких зобов'язань, питайтеся. Тоштите і отверзется. Пукайте і відхияються (точний переклад?).

Новий абзац у наших спогадах — Собор. В ограді — Остен-Сакен⁴³ (імперія, плацдарм на Турцію), настоятель

⁴³ Остен-Сакен Дмитро Єрофейович (1790-1881) — граф, генерал від кавалерії, начальник Новоросійського (Єлисаветград) військового поселення з 1835 р. по 1850 р. Похоронений біля Успенського собору.

сего собору о. Іван Левицький. В соборі мармурові плити поставив Шевяков. На цих плитах у березні 1918 року лежали навалом трупи, а поруч у правому притворі гурт «свідомих» одправляв панахиду по рабу Божому Тарасові, і проповідь на українські варіації оголосив о. Павел Колосов. Речист был протоієрей, а в 1922 році уже був він Єпископом.

На правому крилося стояв у неділю отст. штаб-ротмістр Кузьміцький. Інтелігенція мало ходила, пірнала в лібералізм і соціалізм.

Діакон Станкевич і горілка... (нерозб.). Але скільки ще християнського духу залишалось у цих стриманих людських стосунках, замаскованих, але якимсь десятим чуттям зрозумілим. А якось вилазив я під баню Софійського собору на риштування — відновляли там мозаїчні великі образи — чистили від нагару свічок столітнього. Бачив Візантію у першому виданні. Теж дещо давало людській душі «до подумання». Церковним я був мало. У гімназ. домовій церкві читав Апостол, правда. Але то ніби по поверхні душі — так здавалося. А як Антихрист показався, так все тисячоліття піднялося. Не в церковних тільки формах, а глибше. Тепер до паскудства дрібних «політиків», що підшиваються під релігійні справи, ставлюся байдуже, бо відчув багато років вищу сферу цього духовного життя, без церковного життя, без організаційних форм, — але живу, незнищену силу християнства на нашій землі.

Її творили довгі покоління наших предків. Її славили диким ревом о. діакон Станкевич і старий отець Авенір — немощно бо тяжко старий він був.

А ми, хлопці, хоч і не щільно до того «собору» притулені, таки були членами тої християнської громади, що простяглася від Мотузьянки, Закузень, до Чечори і там,

під не зовсім тверезий бас Станкевича, формувалися ми,
зелені юнаки, во славу Божію.

Обіймаю підпис.

Мемуаристику підготовлю, може, на щось приго-
диться.

Ріо, 15.02.60.

Дорогий мій Друже,

Спасибі за добру звістку і за дружню увагу. Сподіваюся, що цей лист потрапить Вам до рук уже після повороту з Торонто. Я тепер буду переживати тут звичайну метушню і клопоти, неминучі в наших земних мандрах. Час і година прийде, як Бог pomoже, в середині березня. Відкладаємо, щоб не втрапити в холод і ожеледь, і мряку (а тут 35 Цельсія в нащадки африканської раси уже під бубни ритмічно гойдають свої чересла — вулицями — це підготовка карнавалу). Тим часом я написав ще до Вавилону, може навіть і не доведеться Вашим приятелям докучати. Але за ласку спасибі. Я взагалі грубіян, але добро пам'ятаю. Крізь мряку скептицизму все якісь вогники бачу. («Досвітн модний, але ж, який дорогий.

Сьогодні 18 років, як мама моя умерла — в ніч під Стрітєння. Мороз тоді був страшний і місто мертве. Далеко від цих тропіків, але душевно близько. Ну, це не забувається. Тепер зі мною друга дорога душа — теж

уже старенька, але з ясною, доброю головою — Марія Романівна. З нею ми вже разом прочували 25 років.

Не знаю добре, як воно у Вас, але радію, що Ваша перша дружина близько. Якщо вона — друг, то це ж велике діло, брате.

P.S. Для практичних справ — напишіть, який у Вас № телефону. Це треба знати — як доїдемо.

Ріо, 17.03.60.

Дорогий мій Друже,

Вашого листа, останнього після Торонто, дістав, але пишу тільки тепер. Зарезервував місця на літаку компанії VARIG, який рушає з Ріо 25.03, а має прибути до N. Jork о 2 годині дня в Суботу 6.03. — на аеродром Idlewild. Дасть Бог зустрінемося. Притулок мені дати обіцяв мій харківський земляк, але чи в нього чи в когось з нашої харк. Колонії, не знаю. Головне не це, а щоб старі кістки цілими донести і щоб Марія Романівна здорова була.

Хотів би дуже, щоб ми так зустрілися, ніби сорока років і не було. Нелегка це справа і часто буває, що не клеїться в людей. Але як не дуже багато егоїзму в нас на-збиралося і буде трохи терпеливості до наших людських хиб в нас обох, рабах Божих, то радість буде. («И всем казалось, что радость будет, что в тихой заводи все корабли»⁴⁴). Може, й ми на якусь частинку запливемо в той затон, де ламаються лози, незахвильованість води. Дай Боже нам радісних, дружніх слів, дай Боже трохи дружби і любови.

---

⁴⁴ Рядок із поезії О. Блока «Девушка пела в церковном хоре» (1905).

Дорогий Женічка,

Перед відїздом до Мейну не міг побажати Вам всяких благ, бо телефоном не можна було до Вашої інтелігентної особи добитися. Реляції про погоду в цьому благословенному місці на цей раз кислі. Весь тиждень нас обгортає якийсь лондонський туман. Але дощу нема і за це спасибі. Проте ми спочиваємо душею. Я гуляю, а Марія Ром. хоч менше вовтузиться з хазяйством. Читаємо Чехова і якось витримуємо його, не впадаємо у всеросійську хандру і (нерозб.). Я дивуюся, чому один відомий Вам бадьорій літератор, який все життя товкмачив і паплюжив «всеросійську муть», не набирав набоїв з арсеналу чеховської творчости. Тут же далеко більше, як у Толстого і Достоевського, довіть через 50 років (тобто наша доба). І як рівняти до яскравих декорацій майбутнього, то сучасне їм здавалося дуже миршаве. Можна знайти спільний тон у марудних базіканнях чеховських інтелігентів про нудоту життя, хабарництво, міщанство з (нерозб.) розмовами Аглаї. Можливо, що Карамазов і Аглая це чеховські персонажі кінця Непу.

Крім того, маю тут «Жизнь Арсеньева». Це вже інша справа (не справа). Видно зразу, що цей Іван Алексеїч ніколи не хворів. Його дружина передала для історії, що в нього тільки геморої, але од геморою, додала вона лірично, не вмирають. Свята істина.

Не знаю навіть, чи Ваша фігура вирізьблюється на тлі Нью-Йорку. Напишіть сюди. Ми тут ще 2 тижні будем.

Марія Ром. вітає велику людину і я обнімаю.

«Мимо Реальної школи». Фото 20-х рр. ХХ ст.

21.07.67.

Дорогая критически мыслячая личность!

Ясно бачу, як Ви припадаєте спраглими устами до джерела половецької мудрости. Ще сам я не припадав, але боюся, що зразу треба поставити знак перестороги, як на всякому повороті дороги: «Обережно: український фельдшер!». Вчитайтеся — може десь між половою компіляції (з популярних видань і звичайно «чужоземних») блисне проста істина: через Вас, половецьких мудреців, ніколи не буде в нас навіть куцого Бердяєва.

Прошу прийняти це як простий рефлекс, без глибокого значення. Тим більше, що я покірно хилю свою сиву, дурну голову і перед такими. Ви теж їх, здається, більше пускаєте в свою голову за їхні теми, за тематику. Справді, серед міщан і лакуз вони височать як революціонери. За кривавого царя ці всякі заборонені теми були доступні кожному гімназисту після того періоду, як він кидав читати Нат. Пінкертон. А в добу «українізації», що стирчить на прапорі бойового українства, тематика «проти течії» це просто ніби бомба кинена в представника

урочистої академії або державної наради в залі під якоюсь однією з «обох» церков. Через це Ви й припадаєте. Слушно. Щодо Ваших вражень у гірському орлиному гнізді. Прошу пробачити мені мою юнацьку звичку все не згоджуватися. Не можна тулити Достоевського і Чехова до персонажу Зоценка. Те, що Вам, великий серцезнавче, здається Достоевщиною, справді є класичний вигук «клади взад» — в даному разі, коли неземний, емпірейний поет лізе нічесоже сумяшеса по дитинячому неухажно і безвідповідально напиться до холодильника — «клади взад» гукає представник політичної еде брехунів, задавак, фельшерів, полковників, всього, що живе і дихає разом з нами, бідними, на цій землі.

Обіймаю необ'ятну фігуру. Марія Ром. своїм ясным голосом вітає.

На острові кисло, але жити можна.

29.07.67.

*Підготовка тексту та примітки Л. Куценка.
Стиль та орфографію автора збережено.*

**ОЛЕКСАНДР СЕМЕНЕНКО:
АДВОКАТ І ПИСЬМЕННИК**

27 СЕРПНЯ 1898 – 1 ЧЕРВНЯ 1978

*Петро Марченко,
Юрій Шевельов*

Адвокат Адольф Тьер поклав край сваволі паризької черні і, після програної війни з Пруссією, відновив владу закону у Франції. Йому допомагав і його справу продовжував у сімдесятих і вісімдесятих роках минулого сторіччя адвокат Леон Гамбетта. Адвокат Конрад Аденауер, перед нацизмом довгі роки обербургомістер Кельну, підніс скривавлену й зруйновану гітлеризмом і війною Німеччину до правно і економічно впорядкованого життя.

Ні Сталін, ні Гітлер не були адвокатами. Ані навіть Наполеон і Бісмарк. Мабуть, не випадково. Диктатори, людожери й завойовники не з того тіста ліплені. Вони ламають закони. Адвокати стверджують закони. Можна, звичайно, знайти винятки (Робесп'єр!), але вони не характеристичні. Роля адвокатів у політиці звичайно починається тоді, коли диктатор чи завойовник зруйнує державу — чи то фізично, чи то як людську інституцію, закорінену в праві, моралі й пошані людини до людини.

Своїм темпераментом, культурним рівнем, усім психологічним складом адвокат Олександр Семененко був створений на ролю Тьера, Гамбетти чи Аденауера. Але йому не судилося її виконати. Мабуть, не збереглися рукописи його промов на судових засіданнях Харкова,

Києва й Москви. Його образ можна відтворювати головне зі спогадів тих, хто його знав, але це матеріял крихкий, нетривкий і суб'єктивний, особливо якщо не зафіксувати його на письмі й у друку. На щастя, Семененко за кілька років перед смертю написав книжку вінєт про людей, що з ними він зустрічався — «Харків, Харків...». З неї будуть вичитувати свідчення про його сучасників, шукати образ епохи, в яку він жив. Про себе він там написав мало і скупо, про багато епізодів біографії бракує навіть згадки. Але з книжки можна вичитати риси його образу.

Адвокати знають, що сказати, чого не говорити, де зробити павзу, а де спинитися. Про одного з своїх колег Семененко пише, що той «досконало володів мистецтвом павзи». Це, судячи з його книжки, цілком стосується й до нього самого. Тільки павзу тут треба розуміти не лише, як перерву в говоренні, що відбувається в часі. Може ще більше тут треба мати на увазі павзу в контакті між автором чи промовцем і читачем чи слухачем, коли перший спинається, а другий мусить закінчити недоговорене. Ось кілька прикладів.

Коротка характеристика Миргороду кінчається фразою про те, що місто це — «мале українське місто на дорозі між Харковом і Києвом». Це не випис з підручника географії, як могло б здатися. Харків — столиця радянської України (в ті часи), Київ — столиця України без прикметників. Миргород стає образом України, що застрягла між тими двома. Це ніде не розшифроване. Читач реконструює це з павзи. Семененко каже про три душі з «Великого льоху» Шевченка, що караються за те, що напоїли коня Петрові І, що посміхнулися Катерині ІІ... Ось коментар автора:

«Який нестерпний біль тих, що караються за невідоме потурання і, сказати б сучасною мовою, за “мирне співіснування”, за опортунізм».

Щоб сказати те, що сказане тут павзою — масштаби Шевченка, прикладені до сучасного світу — (далі мова про зовсім інше) Солженіцин мусів би виголосити цілу довгу промову. П'яти-сторінковий епізод про всіма тепер забутого Юхима Медведева, фіктивного «президента» України, фіктивно створеної в Харкові («У Києві Центральна Рада, Грушевський, Винниченко. А в Харкові ЦИКУКа і Юхим Медведів»), про те, як йому давали «добрі посади», як його згодом заарештували і як його «з історії викреслили», — це ж уся історія маріонетково-трагічної «Радянської України» в мініятурі. Але все це на павзі, без коментарів, без притиску. І — останній приклад — про те, як руйновано могилу Мазепи й розпорошено його кістки.

Цим кінчається книжка. Здавалося б, — чому? Автор навіть не був коло могили великого Гетьмана. Аджеж це, кажуть нам, спогади, нащо ж писати про те, чого автор не бачив, про місце, де він не був? Але в тім то й справа, що це зовсім не книжка спогадів. Це книжка про минуле й майбутнє України, тільки позірно вбрана в шати згадок. Але ця тема, головна, єдина — на павзі. І суцільною павзою є останні речення книжки: «Коли доктор питався, чи залишилося щось від могильної плити, йому показали купу каміння. Може там щось залишилося. Це все». Тут велика павза — не про могилу Мазепи — про майбутнє України. Павза про щось, — трохи незвичне сполучення слів, але такі павзи в Семененка.

Здається, Мопассан сказав колись, що ніщо в літературі не діє так, як своєчасно поставлена крапка. Вона зціплює кров у жилах. Такої павзи Семененко-письменник

навчився, мабуть, у Семененка-адвоката. Такою павзою напевне володіли політики Тьєр і Гамбетта. Мовчання має свою мову в літературі і в політиці. Звичайно, тут не без пози, не без гри на публіку. Знову Семененко сам розкриває свої карти: «Театральність є могутня стихія і просякає життя з давніх часів людства. Міняються форми, а театральність у житті зостанеться». Елементи пози, театральности завжди були в Семененка.

Здається, навіть близькі співробітники не звали його Сашею, а вже напевне ніхто Сашком. Для всіх він був Олександр Платонович. [Єдиний виняток, скільки знаю, — Євген Маланюк. Гімназійні товариші, вони зустрілися після довгих років розлуки і називали один одного, як у хлоп'ячі роки Женя і Шура, але — незвична, але характеристична риска — на ви].

Епізод у книжці про дружину — це майже лірична поезія. Але не допущено ані одного конкретного деталю, лишається завіса між читачем і життям автора. Не згадано навіть, як ще дівчинкою-гімназисткою Марію Романівну обрано, щоб подарувати цариці Олександрі Федорівні квіти, коли та проїздила через Харків, хоч це так надавалося б, щоб показати красу тієї, кого Семененко назвав «найбільшим даром [свого] життя». Семененка багато людей любило, але вища від любови стояла пошана, і тому ніколи не було амікошонства, завжди зберігався сенс дистанції. Він був — психологічно — пан, — з тих, про кого він сам написав, що вони «виростали без комплексу меншевартости». Він був народжений, щоб стати президентом або прем'єром України.

Але України не було, і життя його розтратилося на дрібні судові процеси, на радянські тюрми, на рятування від голодової смерті частини — малої частини

— харківської людности в безжалісну добу німецької окупації, на оборону мізерних «прав» українських «остарбайтерів» у Німеччині, на службу в аеропорті, перекладацтво й комерційну репрезентацію гуртової паперової фірми в Бразилії. В Америці його відштовхнув плебейський характер еміграційної «політики», він зробив спробу зв'язатися й послужити науковим інституціям (його заслугою було придбання будинку для Української Академії в Нью-Йорку), але бракувало відстані, і він скінчив своє активне життя в американській адвокатській фірмі з її мало цікавими і чужими справами.

Людина великих масштабів, затиснена в вузькі рямці, потенційний наш Тьер або Аденауер, Семененко, на відміну від багатьох українських політиків, уявляв собі Україну дуже конкретно, не як голубий міраж празьких поетів, не як «степову Елладу» Маланюка.

Завжди зберігаючи дистанцію, він все таки (або може тому) не був чужим серед робітників харківської Петінки (його клієнтів!), серед «поїзників», що витрачали вісім годин денно, щоб дістатися зі своїх сільських халуп до праці на заводі, його українська нація щедро і одверто включала до свого складу всіх мешканців хлібородної країни, і в своїх судових процесах він боронив усіх, як у своїй книжці він приділив теплі сторінки не тільки тим росіянам, як Зоя Сапіцька, або півросіянам, як Марія Недужа, що стали українськими патріотами, але й тим росіянам і євреям, що були просто «на Україні сущими». Як часто буває, культурній людині й панові легше бути демократом, ніж декому, хто вийшов з соціальних низів і хто все життя лишається хворим на той чи той вияв виключности. Семененко виключав тільки одне: психологічне плебейство.

Образ, що його тут спробувано так недосконало схопити (хто вкладе людину в кілька уступів чорних літер на

тлінному папері?), впливає з особистих контактів з Олександром Платоновичем, він постане, мабуть, і для тих, хто його особисто не знав, з фактів його біографії. Ось кілька з них.

Місце народження й дитинства — Лисавет (Єлісаветград!) — витвір санктпетербурзької бюрократії, опанований українською стихією. У портреті міста, що його дав Семененко-письменник, домінують два елементи: імперська розплинованість геометрично-перспективних вулиць і зв'язок з навколишнім чорноземом, доглибно сповненим традиціями козацьких часів.

Батько, Платон Йосипович, — не пан на всю губу, великий землевласник або фабрикант, але й не робітник чи службовець, державний урядовець, — здається, земства, — людина середнього прошарку, звідки дорога дітям легко простелюється догори або донизу, але легше догори, бо їм забезпечена добра освіта. Так починається шлях Олександра Платоновича, — мабуть, тоді він був ще Сашею або Шурою, але цього вже ніхто не пригадає, — клясична гімназія, закінчена 29 серпня 1915 року, потім юридичний факультет Одеського університету. Але тут приходиться 1917 рік.

Приходить 1917 рік. П'ятдесятлітній порядок університетських викладів порушується, та й юнакові тепер навчання — не головне. Він бере активну участь у лисаветському Українському робітничому клубі, їде від нього на Губерніяльний з'їзд у Херсоні — тут, серед російської більшості, українська демонстрація з національним прапором, устромленим поруч червоного, з наївно-урочистим відспіванням національного гімну, тут перші зустрічі з діячами такого калібру, як Всеволод Голубович, майбутній голова одного з українських урядів, Володимир Чехівський, прем'єр-міністр часів Директорії, член

Комітету оборони Республіки і, ще пізніше, підсудний у процесі СВУ, «артільний батько» Микола Левитський. Далі Український губерніяльний з'їзд в Одесі, редагування української газети в Лисаветі, подорож до Києва, щоб нав'язати контакт з Центральною Радою й дістати до Лисавету від неї комісара українського уряду, — легалістичний аспект у діяльності майбутнього адвоката. Кількамісячна спроба навчатися в Київському університеті й повернення до Одеського, але більше — кишиня визвольного руху.

Окупація Одеси й усієї України російсько-більшовицьким військом і червоний терор змусили Семененка втекти до батьків, до Лисавету, — понад рік вимушеного спокою. У січні 1922 року він їде до Харкова — сценою його появи в місті відкривається книжка «Харків, Харків...» — і цього разу навчання в Інституті народного господарства добігає кінця без перерв. У травні 1925 року колегія оборонців при Харківському губерніяльному суді зростає на нового члена. Почалася адвокатська кар'єра Олександра Платоновича, кар'єра, що зробила його одним із популярних людей столиці Української Совдепії.

Справи людей, обвинувачених у саботажі-шкідництві, процес, — відкритий, у клубі металістів — групи української робітничої молоді, що сп'яна набешкетувала, процес ніби побутового характеру, але з прихованим політичним підґрунтям (У політичних процесах як таких Семененко участі не брав, там і так адвокат мало що міг сказати). Це був розмірно ліберальний час, і модний адвокат міг дозволити собі чимало подорожувати по Україні й Росії. Читання, театр, знайомства з культурною елітою, початок мистецької колекції Олександра Семененка, якій судилося пізніше доїхати до Берліну, щоб там піти з димом до сірого неба Пруссії. Десять років після початку

своєї адвокатської праці Семененко одружився з Марією Романівною, дівчиною польського роду і виняткової краси.

Та цього життя лишалося тільки два роки. Арешт, в'язниця й жорстокі катування не минули його, як і майже кожного інтелігентного українця його покоління. Перший арешт стався в вересні 1937 року і тривав три місяці, але вже 27 січня 1938 року його заарештовано вдруге. Його кидано з в'язниці до в'язниці, з харківських до київської й назад до Харкова, але попри нелюдські тортури Семененко не підписав жадних обвинувачень чи самообвинувачень. Це врятувало його. Коли Берія заступив Єжова в НКВД, звільнено декого з «жертв єжовщини». Серед них був і Семененко: 7 листопада 1939 року, після мало не двох років, викреслених з життя. Він повернувся до адвокатури.

25 жовтня 1941 року Харків окупували німці. У новопосталій Міській управі Семененко очолив правничий відділ — у режимі безправности, при повній відсутності будь-яких законів, крім «права» окупантів вішати, стріляти, грабувати й виморювати голодом. Трохи згодом організована українська громада Харкова домоглася призначення його на обербургомістра. В умовах повного беззаконня і цілковитої руїни міста, що було без води, без електрики, без харчів і палива, під заборорою зв'язків із селом, міста, де щодня тисячі вмирали від голоду й виснаження і не раз трупи лишалися непоховані в глибокому снігу, аж поки не настала весна, — Семененко зумів, використовуючи приховані, але наявні суперечності між армією й політичною поліцією (гестапо, служба безпеки) поліпшити становище міста хоч малою мірою, зокрема налагодивши зв'язок з сільськими громадами Полтавщини. Це була ризикована гра, і вона, напевне, не закінчилася б добром, якби до Харкова прийшла німецька цивільна влада. На щастя, цього не сталося. Але для Семененка, можна

думати, йшлося не тільки про захист харківської людно-сти, а й про можливість — хай безмірно малу — майбутнього переросту місцевих органів влади в апарат незалежної України.

Наближення нової російської окупації змусило Семененка покинути Харків. Ми знаходимо його в Берліні, працівником Остміністеріум, де під його правним доглядом були робітники, вивезені до Німеччини на працю (остарбайтери). Перед самою капітуляцією Німеччини, п'ять хвилин перед дванадцятою, коли німці в відчаї погодилися на утворення Української Національної Армії, на чолі з генералом Шандруком, Семененко був один з тієї трійки, що поклала свої підписи під документом. Практичного значення це вже не могло мати, це був тільки засіб задемонструвати перед світом волю українців до незалежності. З цього погляду це була — в смертельній небезпеці — перша і остання нагода, що доля подарувала Семененкові діяти в масштабі всього українського народу. Одночасно це було — і він не міг цього не розуміти — політичне самогубство. Він пішов на нього, бо це було єдине, чим він ще міг прислужитися українській справі, а може ще й тому, що він знав, що другою альтернативою для нього була б тільки участь у фікційній політиці еміграції, перспектива, що його явно не приваблювала.

Окупанти правильно оцінили цей акт, як і всю його попередню діяльність. По війні, в англійській зоні окупованої Німеччини, радянські людолови намагалися його заарештувати, від чого йому пощастило врятуватися тільки тим, що його дружина удала з себе польку, що навіть не розуміє по-російському, а незабаром він, під прибраним прізвиськом, утік до Бразилії. Це були чорні роки, роки кари за невчинені злочини. Не тільки він не міг бути державним діячем, він навіть не міг працювати за своїм

фахом як адвокат. А тим часом на Об'єднаних Націях Вишинський горлав про потребу видачі «воєнного злочинця» адвоката Олександра Семененка, хоч жодних злочинів він не вчинив.

1960 року, заходами Президента Української Академії Наук у США Михайла Ветухова, Семененко зміг переїхати до США. Тут принаймні можна було працювати, на скромній посаді, але за фахом. І тут, на дозвіллі, він написав свою книжку, — єдину — «Харків, Харків...» У книжці він зі справжнім хистом письменника дав образ України, різноклясової й різнонаціональної, але єдиної. І, нехотячи, дав свій портрет. Пройде ще кілька років і ті, хто знав його особисто, кого він урятував як адвокат, як спів'язень у тюрмі, як обербург'омістер Харкова і як працівник німецького Остміністеріюм, покинуть цей світ і заберуть з собою пам'ять про понадпересічну людину. Тоді книжка залишиться єдиним свідком його життя, — яким воно було і яким воно могло б бути.

Тут великий парадокс Семененкового життя і може українського життя під російською окупацією взагалі. Із співчуттям Семененко виписує терпкі слова Миколи Хвильового про типових українців, «які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла, які були на сто відсотків поетами й ніколи реальними політиками». Хвильовий, мабуть, говорив це і про самого себе. Семененко не був «поетом». Він був народжений «реальним політиком», і він прагнув бути людиною діла, а не слова. Російська окупація позбавила його цієї можливості, німецька окупація спаралізувала його діяльність, звівши її до символічного підпису беззмістовного документу, роки заслання в Бразилії й мовчання в Америці скували його руки й закрили уста. І тоді в ньому — іронія долі — пробудився «поет», майстер слова, мистець літературного

образу, що може стати поруч визначних українських мемуаристів і нарисистів.

Техніка візерунку, пунктирного образу, недомовки, літературної алюзії, широкого кола життьових і літературних асоціацій — сама назва збірки, мабуть, розкривається найкраще як своєрідний коментар до відомих Тичининих рядків:

Харків, Харків, де твоє обличчя?

до кого твій клич?

Угруз ти в глейке многоріччя,

темний, як ніч.

Угруз ти так: між горбами

тупу на днімі місці, тупу.

І раптом прорвався мостами —

і вже ти в степу,

сміливе пересування часових плянів у композиції,

гірка й сухувата тверезість світогляду — усе це,

хоч і не зовсім техніка літератури останньої

третини двадцятого сторіччя, але стоїть близько до неї.

Та справа тут не така проста. Крізь засоби новітнього мистецтва читач бачить і людину з-перед 1917 року (і це переплетення робить книжку своєрідною). Мистецький смак Семененка, як він розкривається з книжки, це радше смак покоління, що стояло між Єфремовим і Чупринкою. Єфремов, пише Семененко, «був для нас одним з учителів українства». Семененко захоплений українським побутовим театром. У занепаді цього театру він обвинувачує радянську владу, не бачачи того, що для покоління Молодого театру й «Березоля» побутовий театр був утіленням і символом етнографічної обмеженості української культури, забуваючи, що на чолі тих, хто ховав побутовий театр

були Курбас і його однодумці, не Петровський і Чубар, що це була природна зміна поколінь, революція дітей проти батьків, закономірний рух.

Для Семененка побутовий театр наш здавався не ланкою в історичному процесі, а явищем вічним. Уже до Вороного Семененко ставиться зі співчуттям і розумінням, але не без іронії. Оцінка Хвильового в найкращому випадку стримана, Блакитного — іронічно-негативна. А поза тим, якщо виключити Маланюка, з яким Семененка зв'язувало особисте знайомство, земляцтво і, очевидно, деяка психологічна спорідненість з «імператором залізних строф», — література двадцятих років, добре відома авторові (є згадки про Рильського, про Яновського) пройшла повз книжку про Харків. Навіть серед тюремних зустрічей Семененка нема ні одного діяча мистецтва тих років. Невже він ні з ким не спіткався в «брехалівках» і камерах НКВД? У театрі, поза побутовим, є згадки про харківську оперу і про російський театр Сінельнікова, але нічого про «Березіль». [Можливо, що про «Березіль» Семененко писав у своїх мемуарах, що не ввійшли до його книжки й лишилися в рукописі. З кількома акторами «Березоля» він був у приятних стосунках.]

З того, що знаємо про мистецьку колекцію Семененка, її ядро становили графіка Шевченка та праці Івана Северина, імпресіоніста, але особливою увагою й любов'ю користалися картини Сергія Васильківського. Знову те саме: бойчукізм і інші течії, нові в двадцятих роках, не належали до шуканих і найбільше цінених.

Дивного тут нічого нема. Дивуватися радше можна з того, що людина, яка стала письменником на восьмому десятку життя, була така відкрита новітньому світосприйманню й новітній техніці мистецтва. Але суперечність симпатій, з одного боку, активних засобів, з

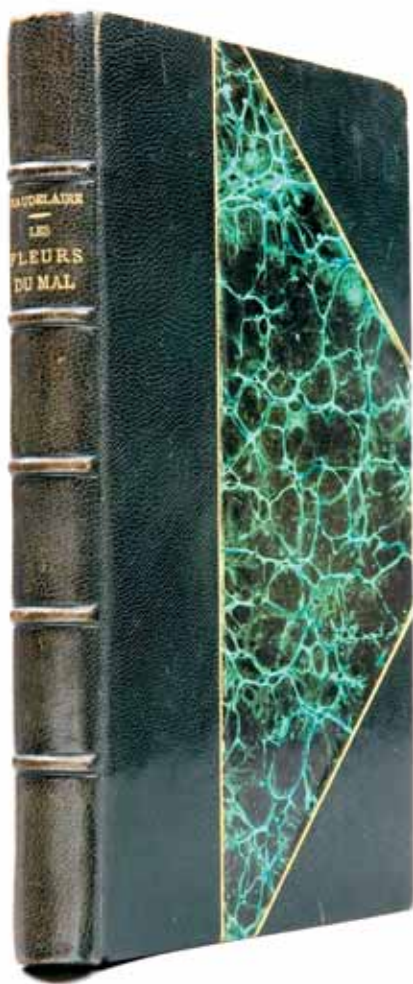
другого, додає ще одну рису на портреті Семененка. Людина культури, духового аристократизму й державницьких можливостей, людина діла («реальної політики»), він зберігав у собі до схилу життя потенцію поета, що тільки тоді проявилася, але зберігав у собі й риси того покоління, що було посаджене на лаву підсудних у процесі СБУ.

Коли не говорити про книжку «Харків, Харків...», яку сам автор, можливо, розглядав як побічну, як розвагу, щоб час згаяти (але яка переживе автора на багато років), — місце Семененка в історії України новітніх часів — поруч таких адвокатів-державників без держави, як, для прикладу, Володимир Старосольський або Кость Паньківський. Тільки що ті, в інших політичних обставинах, бодай могли брати участь у політичних процесах, чого Семененко був позбавлений. Усе-таки, попри всі обмеження, це помітне й заслужене місце.

Текст подано за часописом «СУЧАСНІСТЬ», 1978, ч. 11.

«АЛЬБАТРОС»:
Ш. Бодлер і Є. Маланюк

Леонід Куценко

Друге видання «Квітів зла» 1861 року

Шарль Бодлер

*Титул одного з наступних видань
вже знаменитої книги*

Charles-André Laisant

Анбандіроци

Синів високих, сріблястих анбандіроців,
що над відкритим морем провадять кораблі,
буває, над задом підймає шум маніроців —
ріднавага шуму серед морських пугасів.

І лиш постануть їх на калубі, — ці пугиці,
володарі висої, в душі сталеї дес сін:
Назградно пугицілого почнуть вони і бурас,
обтвоні з доків кінцями зайвих крив.

Кривати кораблі! Як не ви дуб коїтні!
Могутні в силляві — каліки ви тепер:
Он з шовки одному пугасого дин у вітні,
Он дражнить другого, що зовсім вже завмер..

Постіе, ти також є кінцеса висої
І тільки згорі — ти і краса, і сина,
Та на землі, в шурі хадже не вистітн ти,
Бо Перешкодою — твої великі крива.

Переклад Е. Мачуха.

У 60-х роках, упорядковуючи нову збірку поезій «Серпень» (1964), Євген Маланюк увів до неї переклад вірша Ш. Бодлера «Людина і море», зроблений ним ще в польських таборах інтернованих вояків УНР у Польщі й тоді ж надрукованого у таборовому часописі «Веселка» (Каліш, липень-серпень 1923). Щоправда, в збірці «Серпень» переклад був дуже оригінально датований — 1913–1963. Очевидно, що тире поміж двома датами мало б прочитуватися як своєрідне зізнання у піввіковій любові до цікавої і своєрідної творчості французького поета. 1963 роком позначив митець нову редакцію тексту, оскільки переклад зазнав відчутних змін, особливо дві останні строфи. А що ж заховував він за першою датою?

Вочевидь, чаклюючи над новою редакцією твору, поет пригадав своє ще гімназичне захоплення Бодлеровими віршами. Принаймні 1932 року засвідчив це сам письменник у своїй відповіді на анкету, надіслану йому львівським бібліографом Є.-Ю. Пеленським, назвавши Шарля Бодлера в колі читаних ним у часи учнівства (13–17 років) авторів поряд із Уайльдом, Рембо, Д'Оревіл'є, Верленом, Ередіа та іншими [1]. Без сумніву, реаліста Женю Маланюка полонила романтична ідея моря, продиктована отією

окраденістю морем, «покараністю» степом, про які згодом буде писати письменник у своїх есеях. Як тут не згадати ще одного вихованця Єлисаветградського реального училища — Юрія Яновського з його поетизацією моря («Майстер корабля»). До речі, це його згодом Є. Маланюк назве тим, хто «відкрив і завоював нам море, море в значенні не географічному чи навіть геополітичному, а в значенні психологічному, як окремий духовий комплекс» [2, 240].

Фанатичне захоплення гімназиста Маланюка романтикою моря було таким всепоглинальним, що викликало навіть нарікання батька. Згодом письменник наголошуватиме на його негативному «відношенні до моїх примх («морська» хвороба, кашкет, борідка, файка). Любий батьку — ти не вмістився в мої вірші» (щоденниковий запис від 23.10.1957) [Од. зб. 181/13. — С. 3]. Та «морська «хвороба» відізналася і в юнацьких віршах Є. Маланюка. Ось уривок із його твору «Портрет», датованого 1911, 1913 роками:

*Лицо мое — о, жуткие черты
Невиданной эпохи кондотьера!
В них странствий ритм, пугающая мера,
Как грешных душ застывшие мечты* [Од. зб. 23].

Романтика моря не відпускала Маланюка і в таборах інтернованих у Польщі. І йдеться не лише про поетичну мариністику митця:

*Моря и материки! Не затаите!
За архипелагами всех грез
Как мираж океана — загрезил Тиати —
Плавучий остров золотых роз* [Од. зб. 209].

Як свідчить таборове листування (1922), інтернований старшина прагнув будь-що вибратися із Польщі до Франції, до моря оспіваного Бодлером, до землі його

улюблених поетів: «Мріяв вітром далеких тропічних колоній, /Хтів Таїті, коралів, лазурів і хвиль...» [4]. Дарма сьогодні гадати, чи то майбутня мандрівка вимагала поновлення знань французької мови, й поетові потрапив до рук томик Бодлера, чи, може, саме Бодлер мовою оригіналу пробудив у поетові мрію юності. Так чи інакше, а 1922 подарував нам Маланюкові переклади «Альбатроса» та «Людини і море».

І сталося так, що звернення поета до творчості Шарля Бодлера, до знайомих з юності творів в умовах «задротяних» республік, з усвідомленням втрати Батьківщини, без жодної перспективи на майбутнє, було надзвичайно важливим і для усвідомлення Маланюком свого мистецького покликання. Власне, етап самоусвідомлення свого покликання як поета збігся із роботою над перекладами Бодлера. Ні, таки можна сказати, що «Альбатрос» Ш. Бодлера пришвидшив кристалізацію обраного словослужіння.

Але спершу бодай коротко звернімося до відомого, до історії Бодлерівського «Альбатроса». Вперше твір був оприлюднений 1859 року (стосовно часу написання у дослідників досі немає єдиної думки, як ймовірні називаються дві дати — 1841 та 1858). Згодом поезія була внесена до другого видання книги «Квітів зла» (1861) у розділ «Сплін та ідеал», посівши в ньому важливе композиційне місце. Власне, ставши разом з поезіями «Благословення» та «Піднесення» програмними творами не лише розділу, але й цілої збірки, репрезентуючи у двовимірному світобачення поета, побудованому, за його власним визначенням, на двох одночасних прагненнях («одне до Бога, одне до Сатани. Поклик Бога, або духовність — це прагнення внутрішнього піднесення, поклик Сатани, або тваринність — це насолода від власного падіння»), — спрямованість до Бога. Точніше, в борінні і взаємоперетіканні добра і зла, духу і

плоті, вічності і життя (життя саме на полюсі негативу), як наскрізного мотиву всієї збірки, «Альбатрос» композиційно представляє ідеал. Це ідеал божественного покликання людини, котру уособлює поет високості його духу, як і високості середовища його побутування, означеного Бодлером — «сини височини», «володарі висот». Наступні поезії збірки — це шлях від ошадно представленого ідеалу до трагічно-песимістичного світобачення, до спліну. Зрештою, і в «Альбатросі» попри ідею неба, як символу духу, його обителі й свободи його реалізації, є ще й світ низу, землі, обмежений палубою та її мешканцями у символічному просторі «морської пустелі». Проте домінує саме тема «князя висоти».

Альбатрос

Синів височини, сріблястих альбатросів,
Що над безкраєм хвиль провадять корабель,
Буває, для забав впіймає гурт матросів
Розважити нудьгу серед морських пустель.

Та лиш поставлять їх на палубі, — ці птиці,
Володарі висот, в ту мить стають без сил:
Незграбно шкутильгать почнуть вони і биться,
Обтяжені з боків кінцями зайвих крил.

Крилаті королі! Які ж ви тут комічні!
Могутні в синяві — каліки ви тепер.
Он залюбки одному пускають дим у вічі,
Он дражнять другого, що зовсім вже завмер...

Поете! Ти також є князем висоти,
І тільки угорі — ти і краса, і сила.
Та на землі, в житті ходить не вмієш ти,
Бо перешкодою — твої великі крила [5, 459].

Бодлерівський поет — образ філософсько-узагальнений. Ще за життя поет протестував проти ототожнення автора й ліричного героя. Проте важко відмовити наявній естетизації власних почуттів автора, «збігання» позиції героя і поета. І це стосується не лише поезії «Альбатрос», але й інших поезій збірки «Квіти зла». Тема нищення митця реальним світом людей спроектовується і на самого автора з його архіскладними стосунками з життям.

Українського поета-вигнанця полонила пропонувана Бодлером концепція світу й митця у її абстрактно-філософському вимірі. Зрештою, усі три переклади з Бодлера, окрім згаданих ще «Маяки» 1925-го року, позначені пошуком у творчості французького поета співзвучних настроїв, проблем, почувань. До речі, чи не «Маяки» надиктували Є. Маланюкові його поезію «Невичерпальність»? Але повернімося до перекладу «Альбатроса», точніше у вересень 1922 року.

Аналіз поетичного доробку 1921–1922 спростовує усталену думку про Маланюка, поета-державника, народженого поразкою УНР. Навпаки, ще живою залишається гімназична традиція російськомовного віршування, а поряд народжуються перші поезії українською мовою. У них домінують мотиви особистісних переживань, навіяних чужиною, напливами ностальгії, досить потужний струмінь інтимної лірики. Та й сам учорашній старшина українського війська в одному із віршів-листів в Україну з літа 1921 року скаже «я не поет тепер» [6, 9], нагадуючи адресатці (чи й собі), що почувався ним там, у Києві, місті їхніх зустрічей.

Можливо, й не варто було б акцентувати на цьому емоційному зізнанні, аби не захоувало воно глибшого змісту. Попри те, що Є. Маланюк уже досить авторитетно

заявив свою державницьку позицію публіцистичними виступами у таборовій періодиці, поезія залишалася тільки його захопленням і ще не мислилася, а, можливо, в тих умовах не могла бачитися покликанням. Маланюкові тоді більше йшлося про практичну політику. Осінь же 1922 року видалася важкою для письменника. Його не зарахували на навчання до Праги, час розвіяв сподівання повернення на Батьківщину, а табори нищили будь-які візії на майбутнє. Ось тут спрацьовує ще десть глибоко-глибоко на підсвідомому рівні Бодлерова підказка «Альбатросом» поета-обранця долі, поета-«князя висоти», зрештою — поезії як долі. 1922 року вона відізвалася хіба поезією «За мармурові мури мрій», в якій лише відчутно проступила тема поета — «володаря висот»:

*За мармурові мури мрій
Землі не долітає гомін.
Тут, на незнаємій горі,
Вартують хмари нерухомі.*

*Десть за сузір'ями віки
Пливуть нестримною рікою,
І Бог плете з планет вінки
Непереможною рукою.*

*Так близько вічність. Диха синь.
В орбітах космоса — сонати...
О, коли б міг цілком не знати
Земної чорної краси! (С. 79)*

Несміливо ще почуваеться ліричний герой Є. Маланюка на «незнаємій горі». Але недовго. Вже в 1923–1924 роках його герой почуватиметься «князем висоти»:

*Дзвінкий сей воздух, воздух висі,
Міцне вино височини,
Де я молю його: з'явися
І браму в вічність одчини. (С. 147)*

Разом з тим у його поезію міжвоєнного періоду придуть наскрізні образи-метафори низу і височини. Поет — обранець височини, «Поет — механік людських мас», що «Поемою будує міст / Туди у недосяжну вічність» (С. 72), він крилить «зір за обрій / Обтягий Богом шести-крил» (С. 127). Нарешті, 1924 року Є. Маланюк напише третю частину поезії «Демон мистецтва», твір, як мовиться, програмний, маніфестового звучання. І, зрозуміло, з відчутними перегуками мотивів, надиктованих «Альбатросом».

*На хресті слова розп'ятий
Цвяхами літер,
Один, —
Яким же криком ще маю кричати
Крізь історії чорний вітер,
Страшної епохи син?
Яких же віршів вирізувать
З кривавого м'яса днів?
Які породити слова?
Світ устав увесь із заліза
В гострих лезах огнів:
Від електрики смерклися очі,
Від заводів гудить голова,
Безголоса душа лише хрипко регоче
Та божевільно співа,
Над хвилями юрб, над поверхами натовпів п'яних,
Зі скель хмародряпів дивлюся в бездонну ніч.
Раною рота кричу в тумани, в тумани,*

*Просвердлюючи морок вогненними свердлами віч,
А пустеля людська лиш луною порожньою гука,
Серце світу розмірено гунає в тілі машин;
І жадного згука.
Один. (С. 103–104)*

Тим часом, цій поезії передувала теоретична праця Євгена Маланюка «Думки про мистецтво» (1923), яка стала й для самого письменника його мистецьким маніфестом. Бодлерова тема поета «князя висоти» віддунилася в ній і поглиблено осмислилася концепцією монарха в мистецтві, яким «був і є — Геній, єго же царствію не буде кінця». «Мистецтво не предмет для домашнього вжитку, — писав Є. Маланюк. — В ньому голубом існує Дух Святий — і не впіймає його натовп ніколи, хоч від віку мріє обдерти й цьому голубові крила.

Геній завжди частував юрбу потиличниками. Але юрба зі зловісним гуканням і зойком, затуляючи очі від нестерпимої сліпучості його крил, кричала йому славу. І стриміла до нього. І віддавала йому свої молитви і зітхання. Бо в натовпі є інстинкт мистецтва» [7].

Одночасно із темою «синів височини» Бодлеровий образ спроектовується на особисту долю Є. Маланюка і своєю зворотною стороною — конфліктом між провідником і веденими, між поетом і низом. Відчуття «палуби» приносить володарю висот лише гірке розчарування: «У мене нещасний характер типового «поета», — бідкався письменник у листі до Н. Лівичької-Холодної від 10 серпня 1928 року, — пам'ятаєте це добре записано у Бодлера в «Albatros» — якому заважають крила» [8, 305–306].

Шарль Бодлер був несприйнятий і не зрозумілий сучасниками, проте час віддав належне Талантові. В емігрантській долі Євгена Маланюка із завершенням

навчання у Подєбрадській академії та відїзду із Чехії теж наступив досить складний період життя. Варшава стримано зустріла поета. Бракувало трибуни для друку, бракувало творчого спілкування. «Хоч самота є моїм фахом, та часами цей фах управляти стає занадто тяжко», — писав поет у листі до львівського письменника Є.-Ю. Пеленського у лютому 1932 року. А наприкінці цього ж року він знову жаліється Пеленському: «Стан мій тривожний і скомплікований: нема де друкуватися. Отже, зважаючи на «письменницьку» психологію, Ви розумієте, що перо випадає з рук» [9]. Зі середини тридцятих років критика і у Львові, і у Варшаві, зрозуміло ж, своя українська, заходилася відспівувати поетові «заупокійну». Діставалося поетові за його «квіти зла», за інвективи супроти України та її громадянства. Його називають поетом однієї теми, митцем, що вже себе вичерпав. Поет вистояв, хоч «на каторзі жорстоких віршів» («Будівлі дні ніхто не вирішив», 1933) доводилося йому нелегко.

*На каторзі жорстоких віршів
Так тяжко душить слово-жорно.*

*Все рідше злет. Мотор задиханий,
А нерви тріпотять, як троси,
І, коли серце раптом стихне,
Нас зрадять крила альбатроса... (С. 601)*

Отже, підстави для того, щоб почувати себе і «володарем висот», і безпорадним у світі людей у письменника були. Скористаймося для прикладу свідченнями його сучасниці поетеси Наталії Лівницької-Холодної. «Не знаю, як мені приступити до характеристики такої великої, а одночасно такої скомплікованої особистості, якою він був, — пише поета у листі до автора від 24 липня 1991 року.

— Аж страшно робиться. Одна і та сама особа могла бачити в ньому великого поета, мудрого мислителя, провідника цілої групи молодих і відважних людей і одночасно людину, що не вміла боротися з дрібничками щоденного життя, яке дуже часто перемагало його... Треба сказати ще раз і ще раз, що які б не прикладалися до нього, Євгена Маланюка, людські мірки, він виростає понад усе своєю великістю і неповторністю» [10].

Цікаво, що в Є. Маланюка є інша редакція перекладу поезії Ш. Бодлера. Особливість її у тому, що перекладач подає назву не «Альбатрос», а «Альбатроси». Рукопис цієї редакції (у ній є незначні відмінності від редакції першодруку у калішській «Веселці» і в тексті) був віднайдений письменником Романом Лубківським разом із листом Є. Маланюка до С. Гординського з літа 1944 року. Вже не було багатьох соратників поета по перу й чи не ця обставина змусила поета вдатися до узагальненого образу альбатросів. Прикметно, що ця редакція друкувалася 1950 року в часописі «Київ» (Філадельфія. — Ч. 2. — С. 9), проте, готуючи до друку збірку «Проща» (1954), поет збереже текст рукопису 1944 року, повернувшись до авторської назви твору — «Альбатрос».

Завершуючи свої спостереження і роздуми над долею перекладу Бодлерового? Варто не тільки нагадати, що «Альбатрос» неодноразово перекладався українськими митцями, але й подати кілька кращих перекладів поряд із текстом оригіналу [11].

L'albatros

Souvent, pour s'amuser, les hommes d'équipage
Preignent des albatros, vastes oiseaux des mers,
Qui suivent, indolents compagnons de voyage,
Le navire glissant sur les gouffres amers.

A peine les ont-ils déposés sur les planches,
Que ces rois de l'azur, maladroits et honteux,
Laissent piteusement leurs grandes ailes blanches
Comme des avirons trainer à côté d'eux.

Ce voyageur ailé, comme il est gauche et veule!
Lui, naguère si beau, qu'il est comique et laid!
L'un agace son bec avec un brûle-gueule,
L'autre mime, en boitant, l'infirme qui volait!

Le Poète est semblable au prince des nuées
Qui hante la tempête et se rit de l'archer;
Exilé sur le sol au milieu des huées,
Ses ailes de géant l'empêchent de marcher.

Шарль Бодлер

***

Морці часом на дошки кинуть для забави
Крилатих альбатросів, гордих птиць морських,
Які за кораблем, що хвилі тне гіркаві,
Летять, людей недбалі співмандрівники.

І ось вони вже борсаються на помості,
Дарма відштовхуючись білими крильми,
Немов стерном, царі блакитних високостів,
Так жалісно, незграбні й боязкі сами.

Прудкий літун, — який він кволий і ледачий.
Чарівний, — він тепер кумедний і гидкий.
Від одного, що люльку тиче в дзьоб, він скаче,
А хід його вже перекривлює другий.

Поет — такий, як князь небес, що мчить в хмарини,
Глузує з бур, сміється луковій стрілі, —
Та поміж людьми він рокований на кпини —
Гігантські крила заважають на землі.

Переклад Юрія Шевельова

***

Щоб їм розважитись, веселий гурт матросів
Серед нестримних вод розбурханих морів
Безпечно ловить птиць, величних альбатросів,
Що люблять пролітати слідами кораблів.

На палубу несуть ясних висот владику.
І сумно тягне він приборкане крило,
Що втратило свою колишню міць велику,
Мов серед буйних вод поламане весло.

Мандрівник зборканий знесило ступає!
Плавець повітряний незграбний і смішний!
Той тютюновий дим у дзьоб йому пускає,
А цей, дратуючи, кульгає, мов кривий.

Поет подібний теж до владаря блакиті,
Що серед хмар летить, мов блискавка в імлі.
Але, мов у тюрмі, в юрбі несамовитій
Він крила велетня волочить по землі.

Переклад Миколи Терещенка

***

Буває, пливучи дорогами морськими,
Аби розвіятись, полюють моряки
На альбатросів тих, що в вишині над нами
Серед блакиті й хмар пливуть віддалеки.

Коли на палубу вже люта сила збила,
Король небес, що знав всі грози без числа,
Волочить важко так свої великі крила,
Мов сніжно-білі два розкинуті весла.

Крилатий мандрівник — який незграбний в рухах,
В польоті буйнокрилий — каліка на ногах!
Ще й дражняться — той в дзьоб йому із люльки дмуха,
А той, глузуючи, кульгає, ніби птах!

Поете! Князю хмар твоя подібна сила,
Між блискавок ти свій у грозовій імлі;
Але під шал образ перешкоджають крила
Тобі, вигнанцеві, ступати по землі.

Переклад Івана Драча

Буває, моряки піймають альбатроса,
 Як заманеться їм розваги та забав.
 І дивиться на них король блакиті скоса —
 Він їхній корабель здалека проводжав.

Ходити по дошках природа не навчила —
 Він присоромлений, хода його смішна.
 Волочаться за ним великі білі крила,
 Як весла по боках розбитого човна.

Незграба немічно ступає клишоного;
 Прекрасний в небесах, а тут — як інвалід!
 Той — люльку в дзьоб дає, а той сміється з нього,
 Каліку вдаючи, іде за птахом вслід!

Поет як альбатрос — володар гроз та грому,
 Глузує з блискавиць, жадає висоти,
 Та, вигнаний з небес, на падолі земному
 Крилатий велетень не має змоги йти.

Переклад Дмитра Павличка

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2160. – Арк. 107.
2. Маланюк Е. Книга спостережень. – Торонто, 1962. – Т. 1.
3. Архів Є. Маланюка в УВАН у США. – Ф. XXXVIII.
4. Озимина. Альманах трьох. М. Селегій, М. Осика, Є. Маланюк. – Каліш, 1922.
5. Переклад Є. Маланюка // Маланюк Євген. Поезії. – Львів, 1992. Далі посилаання на поезії Є. Маланюка даються за цим виданням у тексті.
6. Маланюк Е. Лист // Веселка. – 1922. – Ч. 4.
7. Маланюк Е. Думки про мистецтво. – Каліш, 1923. Нумерація сторінок безсистемна.
8. Матеріали до історії і громадської думки. Листування з американських архівів. 1875–1933. – Нью-Йорк, 1992.
9. Листи Є. Маланюка до Є. Пеленського. – Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. – Ф. 232. – Од. зб. 75/2.
10. Текст оригіналу подано за виданням: Charles Baudlere. Les Fleurs du Mal. – Париж, 1857; переклад Ю. Шевельова за вид.: Рідне слово. – Мюнхен-Фрайман, 1946. – Ч. 9–10; переклади М. Терещенка, І. Драча, Д. Павличка за вид.: Шарль Бодлер. Поезії. – К., 1989.

Леонід Куценко

Дочка
Степенової
ЕЛЛАДИ

ЛЕОНІД КУЦЕНКО

БОЯН СТЕПОВОЇ ЕЛЛАДИ

Олександр Чуднов
головному «Харківському»
редакційному відділу
Європейського видавництва.
Щиро люблячу увагу
м. КРОВОКРАТ 22.03.95
1993

Леонід Куценко – перший автограф на першій його книзі про Євгена Маланюка

«Світло старої Реальної школи».
Фото О. Чуднова.
2006 рік

**ЛИСТИ З МИНУЛОГО:
Кирило Емануель – Євгенові Маланюку**

Леонід Куценко

*Герой Вітчизняної війни 1812 р.
генерал від кавалерії Георгій Емануель
(з портрета Дау, 1821 рік)*

Кирило Емануель-реаліст

Давно з'явилась думка оприлюднити віднайдені в архіві Української вільної академії наук у США листи Кирила Емануеля до земляка-єлисаветградця Євгена Маланюка. Думаю, що обоє особливої потреби у представленні читачам не потребують. Перший — правнук героя Вітчизняної війни 1812 року генерала Емануеля, похованого у нашому місті, а другий — один із найвизначніших українських письменників ХХ століття, їм довелося з 1906 по 1913 сидіти за однією партою в Єлисаветградському реальному училищі. Обидва були учасниками Першої світової війни. Кирило Емануель після Єлисаветградського кавалерійського училища, а Євген Маланюк — Київської військової школи. Події ж 1917-1920 років розвели їх у різні армії. Кирило Емануель був покликаний у Добровольчу армію, а Євгенові Маланюкові випало боронити Українську державність у війську Петлюри. Розв'язка ж тих військових змагань була однаковою для обох — залишення Батьківщини і чужина. На жаль, не лише їх двох. Листи Кирила Емануеля яскраво засвідчують драму втрати інтелектуальної еліти в тій громадянській війні, у тому безглуздому, як згодом доведе історія, експерименті з Марксівською комуністичною ідеєю

«спасіння» світу у класовій боротьбі. Тож солідаризуючись з думкою автора листів про цінність для «історика кожної нотатки» — її свідка й учасника, без застережень, хоч і з певною тривогою, пропоную листи увазі читачів.

1961 року у Нью-Йорку зустрілися дев'ять випускників єлисаветградських гімназій 1914-1915 років. Її ініціатором і організатором якраз і був Кирило Емануель. Тоді на зустрічі, окрім нього, були Євген Маланюк, Олександр Семененко, Костянтин Баліч, Тетяна Ковальова, Микола та Сергій Любельські, Іван Луценко, Лідія Кошиць. А почалося все з випадку. На одній з вечірок, де гостем був Кирило Емануель, йому порадили почитати поезії... Євгена Маланюка. Ось як про це згадував сам Емануель у новорічному вітанні з 1960 роком, надісланому Є. Маланюкові: «Сердечно вітаю з веселим Різдвяним Святим і з Новим роком... Бажаю від чистого серця ще більших успіхів, багатьох років і усіляких благ.

Надіюсь, я не помиляюся, оскільки такого співпадіння й імені, і прізвища скоро не може бути. Багато нас було, але мало поза рідною землею. Випадково розговорився з одним галичанином про поезію і він згадав прізвище і дав потім адресу.

Буду дуже радий отримати хоч маленьку звістку.

«Детство каждого проходит,
И всяк хранит его златые дни,
И утешенье в нем находит -
Не ждаты. Не будет больше впереди».

Підпис і, як своєрідний пароль, відома обом аббревіатура - Е.З.Р.У. – Єлисаветградське земське реальне училище. *(Тут і далі переклад листів із російської. — Л. К.)*

З Великоднім вітанням Емануель надсилав Маланюкові свою ще училищну фотографію. Висловлює мрію про зустріч у Нью-Йорку. Справа у тому, що Кирило

жив у невеличкому містечку, як він писав — у «захолусній провінції культурного штату Массачусетс». А невдовзі на адресу поета надійшов перший великий лист, який подаємо скорочено.

«Знаєш, дорогий, все змішалось і перемішалось за 40 років життя-буття у чужих державах. У цьому відношенні віддаю тобі перевагу, оскільки ти обмежуєшся завжди десятком слів до свого старого друга, ніби проснувся від довгого 40-річного сну і ніби й не жив важко і в нестатках ці роки і нічим поділитися з Кирилом розкошами й багатством свого життя в еміграції. Знаю і впевнений, що мій дорогий Женя Маланюк згадає старовину і порадує мене широким описом життя після залишення Батьківщини, і навіть поділиться результатами даного тобі дару у сфері поезії, про який чув, але ти настільки скромний, що замовчуєш про вірші.

Знай, Женю, що я хоч і ношу якесь франко-іспанське прізвище (батько Кирила походив із сербських переселенців. — Л. К.), але по суті і я наполовину хохол, оскільки мати моя 100% українка (Крамаренко). Я знайомий з малоросійською мовою і колись захоплювався творами поета Тараса Шевченка, знаю всі пісні і не раз читав «Кобзар»! Не надавай жодного значення цьому моему викладу. Я люблю пожартувати. Духом молодий. Тілом нездоровий. І хоч і кажуть, що, мовляв, битий горицик три віки живе, але я не погоджуюся...

Знаєш, дорогий, я не байдужий до будь-кого з моїх однокласників, друзів дитинства, здебільшого найщасливіших днів юності, і як доказ тому, як сам знаєш, першим написав тобі, почувши твоє прізвище, і 100% вирішив і знав, що цей пан — саме ти. Узнавши опісля про

багатьох наших земляків (єлисаветградців) і багатьох однокашників по Єлисаветградському Кавалерійському Училищу і соратників, поспішив у Нью-Йорк. Багатьох бачив, багатьох не встиг. Надіюся на майбутнє і то поки не полисію, не побілію.

Мене дивує та обставина, на яку я особливо звернув увагу, що багато друзів дитинства, однокласників живуть в одному місті, знають, принаймні з розмов, один про одного, але не спілкуються. Чому? Невже зовсім американізувалися? Багатств усе одно не наживуть, а приязельство можуть втратити...

Костя Балич, Коля й Сергій Любельські, Таня Ковальова, вроджена Дроботковська, сестра Павлуші, Юри й Толі, син аптекаря Ріхтер, лікар Різник — усі Єлисаветградці. Потрібно влаштовувати свою сільську общину — вибирати старосту (я подаю свій голос за тебе), а десятників знайдеться скільки завгодно...

Своєчасно я дав твою адресу Колі й Сергію, Кості Баличу й Тані Ковальовій (її чоловік — син священика Грецької церкви на перехресті колишньої Великої Перспективної та Пермської, неподалік Окружного суду і зовсім поряд з базаром, коли по той бік плану). Так ось, який же результат цих даних адрес. Ти запитуєш про Колю Любельського, він цікавиться Танею, Таня — тобою і скажи, будь ласка, вже зустрілися? Перегорнули всі сторінки минулого? Чи все на тій же точці замерзання?

Знаєш, дорогий Женю, як зустріч з однокласниками дає піднесення, силу, як омолоджує, торкнувся себе і напишу кілька слів про такі зустрічі, результат яких відразу впадає у вічі навіть близьким, які відчують великі переміни. Так, моя дружина й донька після мого повернення з Нью-Йорка знайшли мене бадьорим, веселим

і моложавим. Навіть невпізнаним. Замість старої шкапи вийшов трилітка-скакун. Худорлявий, живіт підтягнутий, груди колесом. Я, напевно, вже набрид тобі своїми привокками. З друзями слів не жалію, а сам по природі не належу до скупих. Вважаю, що досить розмірковувати з цього приводу. Спішу до лікаря, а тому завтра буду продовжувати про пережите і про теперішнє мого життя. Спішу повідомити, згідно з твоїм проханням, адреси. Будь. Міцно цілую. Твій Кирило».

А навздогін цитованому листу поет швидко отримує нове величезне послання на десяти сторінках, акуратно написане дрібним почерком. Лист, який справедливо можна назвати біографією цілого покоління єлисаветгадських гімназистів котрим випало подорослішати у переддень Першої світової та громадянської воєн. Кирило Емануель ретельно відстежував долю своїх ровесників і спішив поділитися знанням зі своїм шкільним приятелем, тож, не втримавшись, приписав:

**«Одягай окуляри, бери лупу
і насолоджуйся».**

«Дорогий Женю!

Згідно з моєю вказізкою й обіцянкою у попередньому листі, пропоную свою повість про давнє минуле, яке саме по собі цікаве, зарівно, як і історія минулих часів, але яке захоплює період нашого юного життя та нашу особисту участь у ньому для блага й процвітання нашої Вітчизни в іншому напрямку, без знищення сили-силенної наших побратимів. З великим бажанням хотів би познайомитися і знати твої митарства з днів боїв до останнього етапу й осідлості в Заоканській Землі. Багато й детально зупинятися в щоденнику всіх подій

не стану. Надто багато довелося би писати, а я не наділений даром пера. Шкутильгав завжди: у творах із «2» чи «3» із шістьма мінусами ніколи не вилазив. Ти ж ще в Реалці мав здібність володіти розмашистим пером, тому й хотів би насолодитися твоєю відповіддю у повній формі... Добре? Хочу поділитися з тобою дечим уже тепер, щоб при зустрічі з тобою зайняло менше місця перегортання сторінок минулого.

Почну, а ти слухай і запам'ятовуй, а раптом доживеш до 120 років і передаси нащадкам деякі деталі, а для історика кожна нотатка має значення і виходить повна історія. Бажаю тобі багатьох-багатьох років при здоров'ї і щасті.

При сформуванні Добровольчої Армії в Одесі у 1918 році зустрівся з Павлушою Дроботковським, там навіть випало випадково на мою долю звільнити його і його дружину від репресій з боку однієї банди, яка оперувала по селах і в руки якої потрапив Павлуша і його дружина (т-те Прітан), дружина колишнього ротмістра Фрімана. Натрапив на-це село я з кінним взводом. Після участі на Одеському фронті під Березівкою, Курисовим, Покровським та інших місцях і після наміченого вирішального наступального бою під Буяликом, де нас оголили панікери французи та греки і втекли на свої пароплави, ми відступали на Бургас і, відігнавши коней у село, перевезені були у Тульчу (Румунія) по воді. Шкода було прощатися з кінним складом, але командування не дозволило відходити на Польщу, куди рухалися польські нашивидкоруч сформовані загони з російських поляків, які прагнули в Польщу для зміцнення своєї Вітчизни. Серед них були й однокласники, і старші, й молодші нас, а також офіцери Російської армії, але поляки за походженням, які в майбутньому при відступі армії Бредова в 1919 році

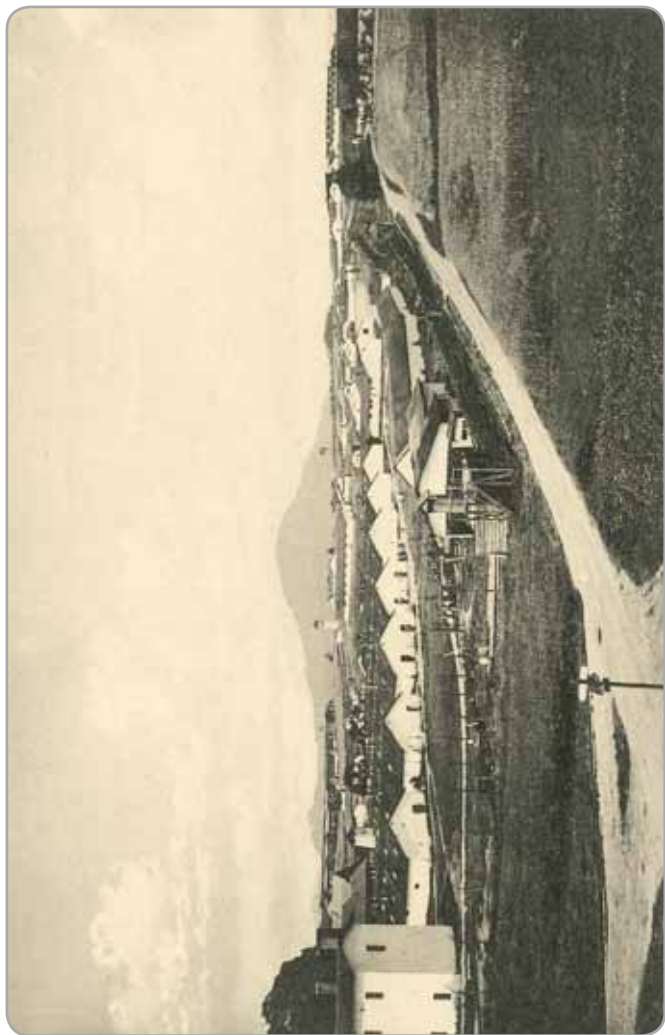
КАРТИНИ

з життя Української бригади
в Німечькім Яблоннім.

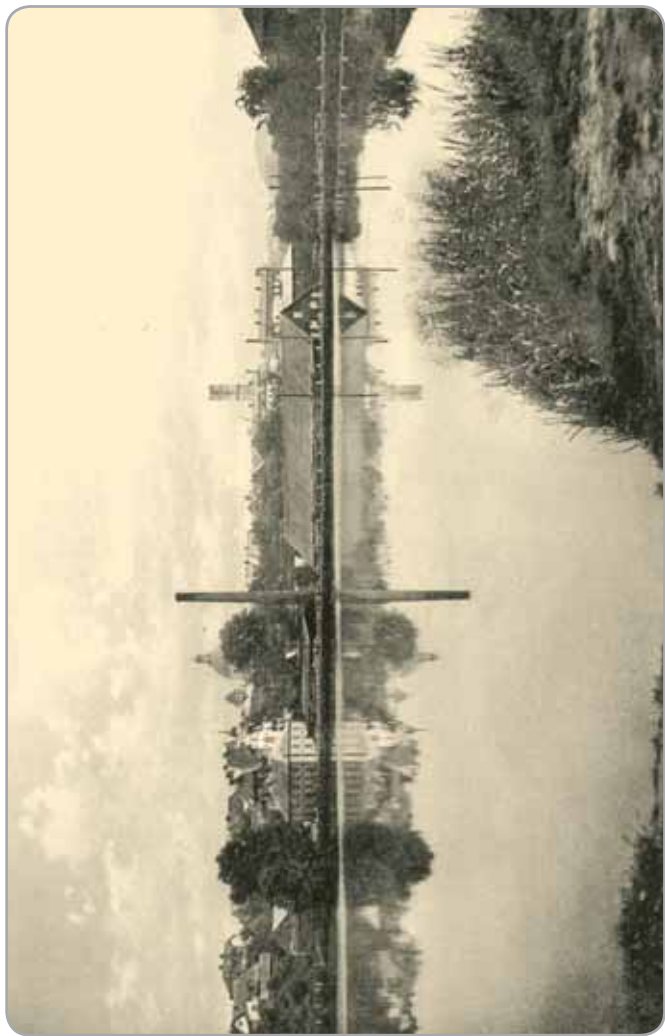
Випуск I

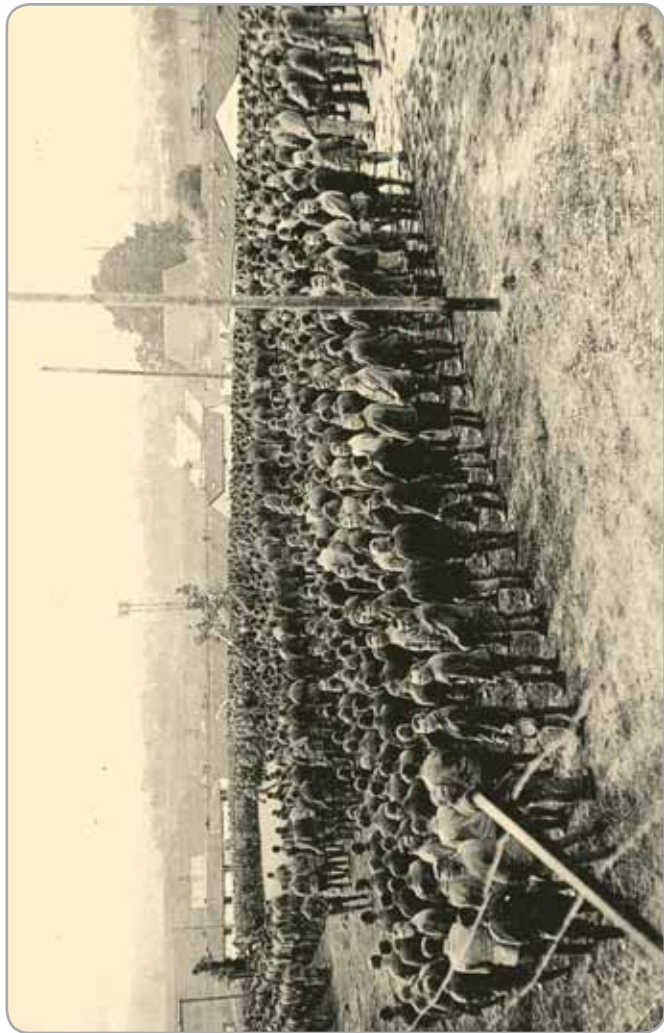
Українська Бригада в Німецькій Яблонні (Чехія). «Апофеоза України». Живий образ Шевченківського свята дня 13 і 14 марта 1920. Світлиця пор. С. Смолинський.

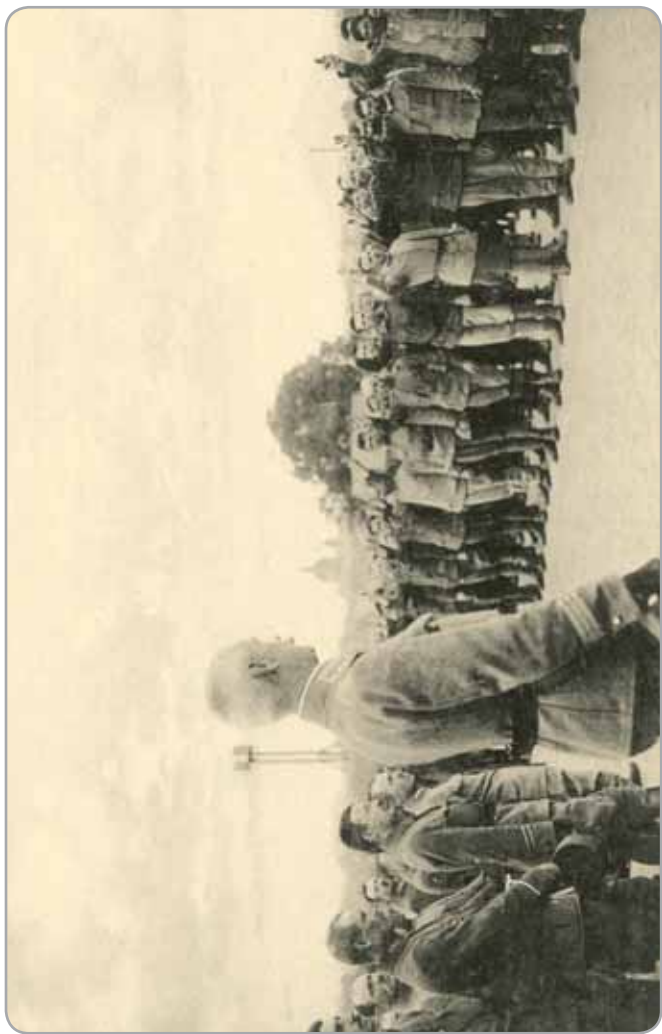
Українська Бригада в Німецькій Яблонні (Чехія). «Від табору», Світлиця пор. С. Смолинський.

Українська Бригада в Німецькій Яблонні (Чехія). «Загальний вид Німецького Яблонного». Світлиця пор. С. Смолинський.

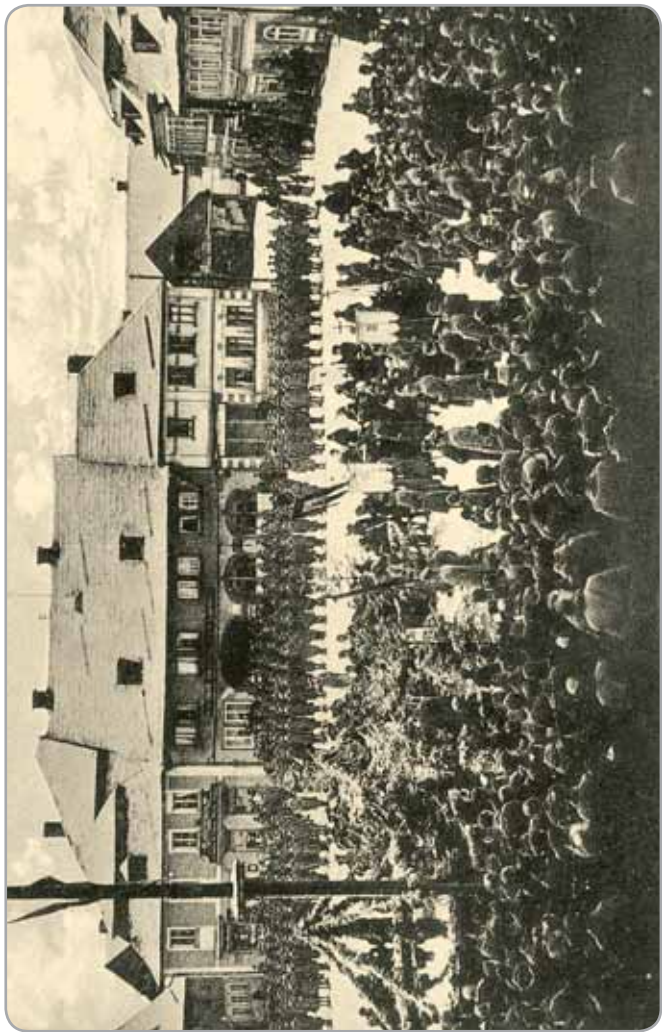

Українська Бригада в Німецькій Яблонні (Чехія), «Полева Служба Божя на таборовій площі дня 3.VIII.1919». Світлив пор. С. Смолинський.

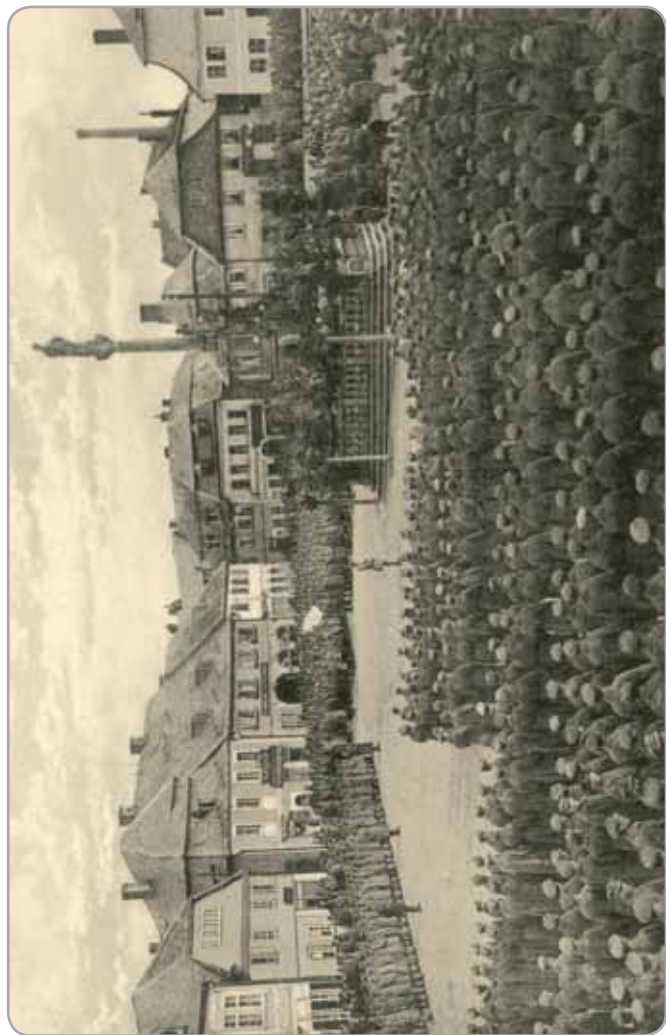

Українська Бригада в Німецькій Яблоннім (Чехія). «Поворотці з сербского полону складають присягу на вірність Україні дня 3.VIII.1919». Світлиця пор. С. Смолинський.

*Українська Бригада в Німецькій Яблоні (Чехія). «Йорданське Свято в році 1921».
Світлиц пор. С. Смолинський.*

Українська Бригада в Німецькій Яблонімі (Чехія). «Воскресна Служба Божя дня II.IV.1920».
Світлиця пор. С. Смолинський.

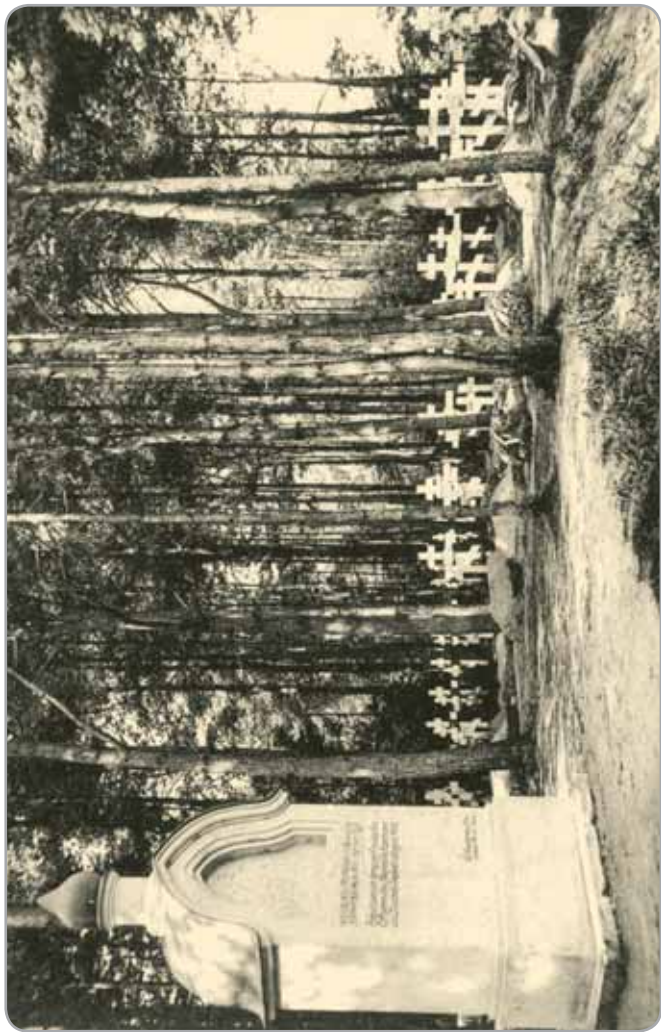

Українська Бригада в Німецькім Яблоннім (Чехія). «Похід Укр. Бригади з церкви до табору».
Світлиця пор. С. Смолинський.

Українська Бригада в Німецькій Яблоні (Чехія). «Сокільські вправи стрільці на таборній площі».
Світлиця пор. С. Смолинський.

Українська Бригада в Німецькій Яблонні (Чехія). «Цвинтар».
Світлиця пор. С. Смолинський.

Engraved by
Job. Meyerowitz, Orenstein (Belgium)

Вожді «СОВЕТІВ» на охоті. Не Перов. Альбом «Українська Бригада в Німецькім Яблонні» (Чехія). Випуск I»
надав для публікації Володимир Могилюк (Кіровоград).

відвідували наші табори і підсміювалися над своїми колишніми колегами, про що ще говоритиму пізніше. Після короткого інтернування в Тульчі та сидіння на голодній пайці, були перекинуті в Новоросійськ, звідкіль і розпочали наступальні дії майже до міста Орла, дорогою підбираючи кінний склад, покинутий у паніці більшовиками. Уже на Дніпрі побіля Лепетихи наш ескадрон підбрав майже кінний склад — 65 коней і то гарних, колишніх стройових із кавалерійських полків. Перед Бахмачем біля села Середняки наткнулись на сильну позицію червоних, проте вибили їх, втративши, щоправда, небагато вбитими і пораненими, і гнали їх таким пришвидшеним темпом, що ті весь шлях вистелили онучами й черевиками. З цих місць, на відзначення визволення міста Єлисаветграда, було запропоновано жителям цього міста поїхати у відпустку. Так вирушила компанія: я, Генріх Мюллер, його брат Олександр, Кирило Шуйський, Коля й Ваня Шевченки — мої сусіди по дачі, Павлуша Гольст і хтось ще. Не пам'ятаю. Колю Шевченка мусить знати Семененко. Він закінчив гімназію і незакінченого випуску Єлисаветградське Кавалерійське Училище. Розігнали.

Пам'ятаєш випадок, коли ескадрон 8 уланського Вознесенського полку атакував юнкерів на Вокзальній вулиці і тягли впійманих у тюрму. Я не бачив, оскільки був на фронтах Першої війни, але мені розповідали, а Ви повинні були це знати. Під час переправи через річку Псел (були зруйновані мости) зустрів групу, яка після звільнення Єлисаветграда і сидіння по тюрмах кинулась в Добровольчу армію. Серед них були: Вася Шевченко (старший брат Колі), Фальц, Толя Арабатковський, Юрій Мегден, мій брат Володимир (молодший) і Ваня Кременецький (гімназист), який незабаром був убитий (щоб не забути, що в Бердянську ми втратили Володю

Вихляева, помер від холери). Діставшись до Миргорода, відвідали лікарню поранених, де через день помер корнет Штепенко, поранений у живіт. Бідолага помер без свідомості в страшних муках.

При загальному відступі від Орла йшли за маршрутом Бубни, Ромни, Полтава, Кременчук, Олександрія, Вознесенськ. Після Олександрії захворів тифом у Лозуватці-Олександрівці і вже підводою відвезли до Вознесенська. Повантажили хворих і поранених у Вознесенську у товарні вагони і викинули на станції Роздільній у якійсь лікарні при станції. Думаю, що пролежав у ній не більше одного дня, оскільки, почувши, що останні бронепотяги зі станції відходять, під загрозою револьвера змусив дістати сани (а сам від подуву вітру падав), підібрали ще одного офіцера і дістались до станції, де на пероні сіли без сил і лише завдяки якійсь сестрі милосердя, яка по черзі дотягла до поїзда кожного, потім із причин відбуття бронепоїзда «Шифнер Маркевич», перетягла через декілька колій до нього і допомогла піднятися у вагон (високо були східці). Але тут вийшов якийсь офіцер і повідомив, що не може прийняти нас, бо виглядаємо хворими на тиф. І лише моя перев'язана рука (поранення в палець) врятувала становище, і ми потрапили у вагон 3-го класу, порожній, де стояла бочка з кислотою капустию. Мій колега, якого забрали з лікарні і був хворий на черевний тиф, почав їсти капусту. Тихий жах. Не раз відривали його руки від капусти і від рота. Не пам'ятаю і не знаю досі, хто саме з команди бронепотяга, ввійшовши у вагон, впізнав мене, приніс зі станції гарячого молока і корж хліба й повідомив, що виходимо за стрілку для обстрілу. Мені здається, що був то Коля Федоров (батько мав пекарню на базарі поряд з велосипедною майстернею «Константиновский» (давав на прокат — 1 рубль в

день). Тут, за стрілкою, нас накрили кулеметним вогнем, і були вбиті й поранені. Ми вцілили. Далі дісталися до Тирасполя. Тут усі вагони і бронепотяг були піддані вогню, а ми удвох брели пішки до Тирасполя і лише напівшляху підібрала нас підвода. Кошмар і трепет згадувати. Тут на вулиці сіли, пропускаючи колони обозів і частин, все питаючи наш полк і під вечір так утомилися, що попросили жидівку переночувати. Переспали, а на ранок глянули у вікно, а на вулиці жодної Душі. Пішли в напрямку колон, що відійшли. Я йти не мав сил, а колега весь час тримав мене за плече, бо йти зовсім не міг. Але нам повезло. Один пан, пристойно одягнений, 45-ти років, із покладистою борідкою (лопаткою) підійшов і повідомив, що нам потрібно як можна швидше ретируватися, оскільки місцеві більшовики можуть нас ліквідувати. У цей час йшла назустріч «біда» на двох колесах. Він попросив підібрати нас і відвести в перше село, куди відійшли обози, але той відмовлявся. Тоді шановний пан витягнув «Петрівку» — 500 рублів — і дав йому. Погодився. Пан, піднімаючи нас як пір'ячко, посадив нас і побажав доброї дороги. Так ми дісталися села, а потім містечка Дубосари, вже на підводах ескадрону ротмістра Енгельгарда. Тут сталась би біда, більша біда, якби 42-й донський Козачий полк не налетів на наступаючих на Дубосари червоних, то від нас залишилося б м'ясо, як від м'ясорубки. Можливо, що тоді у цих краях відступав і ти із Запорозьким полком чи з Галичанами. Так рухалися вже на обозних возах, а інколи й пішки вздовж Дністра, діставшись голодні й холодні до Гусятин. Колега десь загубився в дорозі.

Так армія Бредова дісталася Польщі і розмістилася в таборах. Я потрапив, вже знайшовши свій полк, у табір Пікулиці поблизу Перемишля. Дорогою ж багато

померло від тифу, наприклад, Костя Зігенкорн, син члена суду, Бринкін та інші, як і у таборах — Борис Зігенкорн збожеволів. У таборі Стрільково біля Познані помер від тифу мій молодший брат Лев 15-ти років, батько Кості, Гасаненко та інші елісаветградці. Багато кісток склало і російське, й українське воїнство. У Стрільково був табір для полонених на 80 тисяч. У першу війну померлих поповнила Біла Армія, й оком важко досягнути те цвинтаріще. А ось тоді і надписи на трьох боках пам'ятника, поставленого німцями:

Auch Sie sterben für ihre Vaterland (нім.: Ви також загинули за свою Батьківщину. — Л. К.);

Русским воинам, умершим на чужбине в 1914-1916 гг.;
Хоч могилы Ваши крие мох густий і сон трава,
в наших сердцах Ви не вмерли, память Ваша у нас жива.

За час інтернування поляки так годували нашого брата, що всі виглядали як Коцїї Безсмертні, ходили хитаючись, і лише через п'ять місяців сидіння, перед відправленням у Крим, стали нас поправляти за рахунок наших коней, обозів, зброї тощо. Тут, при здаванні коней на комісію, зустрів нашого однокашника, молодшого за нас офіцера Родашкевича (потім він був убитий на мосту в Києві при відступі поляків).

Прибувши у Феодосію мій полк був відправлений проти Зеленого в район Алушти, Бахчисарая, а потім, під кінець катастрофи, на фронт, але я там не був, бо з-під Сімферополя поїхав до важкопораненого брата Володимира, який лежав у госпіталі в Севастополі. Тут і заскочила мене катастрофа прориву фронту. Так важке поранення брата і мої відвідини його врятували мене від тієї ситуації...

...Зустрів Олексія Бракера. Він жив, маючи багато різних документів. Дуже мені допоміг у видужуванні

Володимира та з його харчуванням. Спасибі йому. Олексій жив із дружиною Оленкою і за час моєї відпустки два тижні годував мене по столовах, а ти ж знаєш, що на свою платню я міг купити тільки два фунти помідор і буханець хліба.

У таборі Пікулиці сидів і Саша Коробко. Часто ходили одне до одного, а коли отримували по пів'яйця на одного, то з одного яйця збивали білки і крутили гоголь-моголь. У Севастополі зустрів і Женю Коробка, брата Саши. Про них буде мова далі. Вернуся трохи назад. Мій полк займав позицію на Перекопі в якійсь Чортовій балці, був обійдений червоними і мій ескадрон, користуючись таким становищем, розсипався хто куди міг і дехто, діставшись залізниці, вирушили в рідні краї. Так вціліл Коля і Ваня Шевченки, мої сусіди по дачі, й Олександр Мюллер. Ходять чутки, що вони працюють у якомусь колгоспі поблизу містечка Рівне в 50 кілометрах від Єлисаветграда. Генріх Мюллер знаходився на станції, а потім жив у Югославії. При прориві фронту був важко поранений у живіт Саша Коробко і при відступі залишений під скиртою соломи, бо далі через муки не можна було везти його на підводі.

Важко було евакуюватися одинаку. Серед евакуйованих знаю були: Саша Ристенко, Костя Ільченко, Козачинський, який з чуток потрапив до Бразилії, а Саша Горбатов — у Бізету (Франція). В Белграді зустрів Гриця й Васию Шевченка, Короленка, Колю Фальца, поручника Кльосова (без руки). Усі вони у Франції. Кльосов помер. На шляху з Болгарії до Франції зустрівся з Василем і Колею Чистогановими. Вася помер давно, Коля — два роки тому. Павло Гольст жив у Франції, потім поїхав у Південну Америку. З Болгарії виїхали Таня і Нюта Вихляєви — також у Францію. Там же живуть Миша і

Надя Журавські, а їх брат Толя — запеклий комуніст. Юра загинув у Добровольчій Армії.

Женя Коробко, гімназіст, брат Саші Коробка, якого залишили під скиртою, закінчив у Болгарії університет, був повітовим лікарем, але залишився у Югославії як підданий, помер у 1945 році. Серев'ян Некора, теж лікар, і його брат Костянтин залишилися в Югославії.

Мій батько, ти знаєш, папа був головою батьківського комітету Єлисаветградського Реального Училища, інколи приходив на уроки, розстріляний наприкінці 1937 року чи на початку 1938. Тоді ж розстріляли і братів Костянтина й Андрія. Мої старші брати Микола й Марко (гімназіст) також були при відступі у Польщі. Вернулися у Крим і з Корніловським полком потрапили під час евакуації у Болгарію. Марко живе там, а Микола, оскільки був у російському корпусі в Югославії, тепер тут, в Америці, живе у м. Utica N. Y. Марко, як давно болгарський і підданий, листувався з сестрами, що залишилися, вирішив у 1958 році поїхати в Єлисаветград. Був там два місяці і благополучно повернувся до себе в Болгарію. Багато писав про Єлисаветград, якого нібито впізнати неможливо. Усе забудовано. На моїй дачі перед будинком побудовано три будинки, а позаду, де був сад — 30 будинків. Узагалі місцевості впізнати неможливо. Нас усіх особливо торкнулося — як ідейних ворогів більшовизму. **Навіть мертвих мого родового склепу витаскували назовні, а прадіда — героя Вітчизняної війни — навіть через 95 років від дня його смерті, поставивши гроб стоячи до колони, розстрілювали. Разом із цією озброєною бандою було чимале число зівак із міста, які під час блюзнірства, підсміювалися. Народ Богоносець! Мій батько, побачивши банду, що рухалася до**

склепу, непомітно канавою дістався до огорожі (кам'яної) та із-за куців бузку спостерігав цю картину, а потім, із їх відбуттям, зібрав лопатою викинуті із гробів (їх було 14) останки і закопав. У цьому році, із слів Марка, уся ділянка розміром у 800 кв. сажнів буде забудовуватися хатами. Нас там не бути більше, але хотілося б поглянути. Якщо Шура Семененко тепер виїхав із Росії, то, напевно, знає багато, тому хотів би знати, коли він залишив Батьківщину. У 1920 році з Армією чи пізніше?

Багато я тобі написав і, здається, детально. Не забудь мені написати, яким чином ти потрапив до Чехословаччини, у Прагу? З якої держави? Чи не зустрічав по Університету Валю Васильєва, сина члена суду Васильєва, який викладав законодавство? У часи голоду він продав свій будинок із садибою за півмішка муки. Валя залишався у Празі, а його брат Коля був у Югославії, потім тікав у Германію, там у таборах я зустрівся з ним, він поїхав у Парагвай. Між іншим, мушу сказати, що знаходячись на службі в ірополіції, із Мюнхена був відправлений на проходження курсу в табір при Регенбурзі, там, брат, у цей час проживав і ти. Але хто знав. Видно, не вільно було зустрітись.

Тепер торкнуся особисто себе і своєї родини. Після евакуації з Криму я потрапив у Сербію. Жив у Белграді. Перший час було дуже круто, голодував, бо ж роботу було дістати важко. Був і кухонним мужиком, потім кухарчуком і досяг положення кухаря в одній столовці ресторанчика. Невдовзі покинув (розсварився), потім працював на дров'яному складі. Взимку пішов на шляпну фабрику, яка через рік перетворилася на фабрику взуття «Бостон». На ній з робітника дійшов до положення боса з гарним окладом у 4000 динарів. Коли ще був

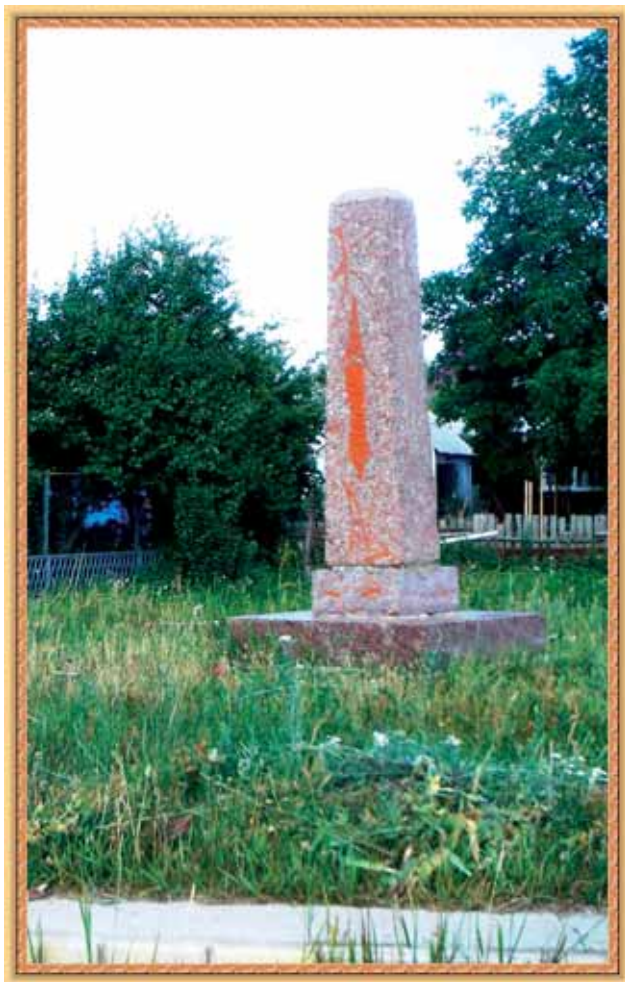
робітником (у 1923 році), поступив в університет на медичний факультет, але пройшов два семестри і кинув — не по силах було і там, і там, тай не за покликанням обрав професію. До того ж прийшлося здавати латинь, про яку не мав уявлення. Усе ж здав. Помилвся у виборі факультету, потрібно було йти на архітектурний чи технічний. Але це минуло. А що з воза впало, те пропало. У 1927 році одружився вже в солідному віці 30-31 років. Дружина-словенка з Марибору біля Загреба. Від шлюбу у нас двоє дітей. Донька Іра — 33 років (не заміжня, живемо разом). Моя донька усіх Вас знає. Я багато їй розповідаю. Син мій Олександр 25 років, відбуває вже три роки служби у флоті. Моментально в Середземному морі (другий раз). У жовтні 1960 року на своєму кораблі «Destroyer» обійшов побережжя Чорного моря від Трапезунду на північ і проплив на відстані 50 миль від усіх місць: Сочі, Феодосія, Севастополь, Херсон, Одеса, де свого часу митарствував його батько. Писав, що був близько, але Вітчизни не бачив. Везе мені пару відер води з Чорного моря, а я, коли викупаюсь у ній подібно до Іванушки з «Конька-горбунка», помолодію, й, може бути, сподобаюсь ще якійсь молодиці. Живемо ми не злидарюючи, звичайно, у своєму 16-тисячному містечку. Дружина й донька працюють. Я працював до 1938 року, а тепер ні. Відпочиваю від усіх болячок. Живемо у своєму будинку. Купили у 1955 році. Виплачуємо, залишилось трохи. На цьому я закінчую, а що згадаю — доповню. Як бачиш — я не з ледарів. Бери з мене приклад.

Міцно тебе цілую, Твій Кирило».

Ескізно подана доля понад шістдесяті молодих елисаветградців, часом цілих родин: Емануелів, Шевченків, Коробків, Бракерів... Але чи потрібно коментувати прочитане?! Думаю, що ні. Хіба варто додати кілька

*Кирило Емануель з родиною, поряд – макет родинного маєтку
(це Маслиніківка, колись – в версті від Єлисаветграда, а тепер –
частина міста Кіровограда. Сербія. 1930-ті рр.)*

Сучасний стан місця, де був захоронений генерал Георгій Арсенійович Емануель. Фото О. Чуднова, літо — 2010 рік

слів про подальшу долю елисаветградців-вигнанців у США. Ось ще одна вітальна листівка Кирила Емануеля і у ній щирі слова вдячності за зустріч друзів однокласників: *«Люблю зустрічати щирих друзів школи і люблю тебе дорогий. Нашою зустріччю ти зробив мені велику радість. Цього забути неможливо»*. 24 березня 1961 року Кирило Емануель повідомив Євгена Маланюка про смерть їхнього однокласника Миколи Любельського. А невдовзі на подарованій поетові фотографії К. Емануеля з'явився напис: *«Кирило Емануель, будучи реалістом останніх класів. Помер 1.10.1962 у місті Мильфорд, штату Массачусет, похований на цвинтарі монастиря у Джорданвіле шт. Н. Й. дня 18.10.1962»*.

...Гортаю далі листи елисаветградців до поета. Костянтин Балич бідкається, що ніяк не може додзвонитися до письменника. Таня Ковальова (Дроботковська) дякує Маланюкові за співчуття з приводу смерті її чоловіка, теж елисаветградця, а на зворотній сторінці читаю дописане чужою мені рукою, що цей лист прийшов у поетову оселю на Форест Гільс уже після смерті самого Євгена Маланюка.

Ось і вся історія листування двох однокласників. Можна було б поставити крапку, але не полишає надія, що хтось із нащадків названих у листах людей відгукнеться, і тоді наша історія матиме продовження.

За першою публікацією – газета «Народне слово», 12.06.2003.

*«Небо над Синюхою». Світлина Олександра Коломінова.
16 вересня 2009 року*

ЗМІСТ

Євген Маланюк. БІОГРАФІЯ	7
Ісход	9
З «Євангелії піль».	9
Під чужим небом	10
Вічне	13
Думи.	14
Війна	17
Олександр Семененко. Є УКРАЇНСЬКІ МІСТА ГЕОМЕТРИЧНИХ ЛІНІЙ	19
Артільний батько	24
Мій учитель історії	30
Там, де була юність...	32
Вогні сцени	52
Листи О. Семененка до Є. Маланюка «ХАЙ ПОКИ ВІКУ ТЕЧЕ СИНЮХА»	61
Леонід Куценко. «Дружнє слово почув...»	61
Петро Марченко, Юрій Шевельов. ОЛЕКСАНДР СЕМЕНЕНКО: АДВОКАТ і ПИСЬМЕННИК	143
Леонід Куценко. «АЛЬБАТРОС»: Ш. Бодлер і Є. Маланюк	157
Леонід Куценко. ЛИСТИ З МИНУЛОГО: Кирило Емануель – Євгенові Маланюку	177

Науково-документальне видання

ПОЛИНОВИЙ МЕД
Євген МАЛАНЮК,
Олександр СЕМЕНЕНКО,
Кирило ЕМАНУЕЛЬ

ПОЕЗІЇ – СПОГАДИ – ЛИСТИ – СВІТЛИНИ

2-е видання

(українською мовою)

Серія книг «Єлисаветградське коло»
під загальною редакцією Олександра Чуднова
Заснована у 2011 році

Упорядник *О.В. Чуднов*

Технічний редактор *О.М. Корнілов*
Коректор *І.В. Крило*
Верстка *В.М. Яценко*
Обкладинка *І.М. Шалюта, І.С. Павлова*
Фото *О.В. Коломінов*

Підписано до друку 1.11.2011 р. Формат 60х84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,21.
Наклад 300 прим. Зам. № 1225.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД».
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, Кіровоградська обл., м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
e-mail: marketing@imex.kr.ua